

KÖZLEMÉNYEK

Kemény József „könyvhamisításai”* A *Levéltári Közlemények* 59. évfolyamában¹ „Gróf Kemény József oklevélhamisítványai” címmel tanulmányt tettem közzé. Eredetileg az volt a célom, hogy figyelmeztessen kezdő történészeinket: kritikai érzékük kifejlesztése érdekében hasznos volna, ha olvasgatnának oly bírálatokat, mint amilyen Tagányi Károlynak az erdélyi szász oklevéltár I. kötetéről a *Századok* 1893. évfolyamában megjelent ismertetése. Írás közben vágy ébredt bennem megérteni a hamisítót. Tagányi két indítékot látott. Kemény egyrészt kedveskedni akart kortársainak azzal, hogy hiányzó őseiket pótolta. Például Wesselényi Miklóst, akinek családfája alig nyúlt fel a 15. század végéig, megajándékozta az 1324-ben harctéren elesett Wesselényi Miklós fia Jánossal. Másrészt szabadon elképzelt „bizonyítékokkal” alátámasztani próbálta tudományos kutatásainak eredményeit. Úgy találtam, hogy volt egy harmadik törekvése is: színesebbé tenni a középkori Erdély egyhangúnak tetsző képét. Azonkívül tehát, hogy telerakta a Székelyföldet régebbnél régebbi várakkal, mint ezt már Tagányi is, példákra utalva, szemére vetette, a Brassó mellett feltűnő törököket behozta Hunyad megyébe, hogy ott Hátszegnél az erdélyi vajdával megverettesse őket, a 13. században a gyulafehérvári székesegyházat kifosztó szászok utódaitól Mátyás királlyal visszaköveteltette az elrabolt értéktárgyakat, Zsigmondnak a német lovagrendet az Alduna mellé letelepítő szándékát pedig azzal motiválta, hogy a király, II. András példáját követve, egész Erdély védelmét a törökökkel szemben a Hunyad megyei Vaskapuig terjedően a lovagrendre kívánta bízni.

Szemügyre véve hivatkozásait, azt állapíthattam meg, hogy családi levéltárakon, a kolozsmonostori konvent levéltárának Irregistrata sorozatán kívül Kemény előszeretettel hivatkozott az elhunyt történészekről közvetve kapott másolatokra. Olyanformán, hogy anyai nagybátyja, a könyvtáralapító gyulafehérvári püspök, Batthyány Ignác a Bécsben élő Xystus Paul Schiertől származó másolatban juttatott el hozzá egy 1213. évi oklevélszöveget. A bécsi Hofkammerarchiv igazgatóját, Johann Georg Megerlet két esetben is hasonló közvetítőnek tette meg. Az első alkalommal egy 1361. évi csodálatos oklevelet, amelyben szó van a Szt. László korában Kasztília királyának segítségére siető Magyar fia Henrik comesről s amely azt hivatott bizonyítani, hogy az első portugál király magyar volt, másolatban a klosterneuburgi apáttól 1795-ben Kéler Gotfried, tőle Megerle, majd ettől 1824-ben ő kapta volna meg, ugyanekkor azonban Megerle hozzásegítette volna III. András király erdélyi szász vonatkozású oklevelének szövegéhez is. Bevallom, az 1361. évi oklevél esetében beértem az imént mondottakkal, Borsa Iván azonban nálamnál gondosabban utánajárt a dolgoknak s a következőket állapította meg: Megerle 1824-ben, amikor Kemény Bécsben járva kapta volna meg tőle az oklevél másolatát, nyolc éve halott volt. Továbbá Kemény neve nem szerepel a levéltár

* Az 1989-ben elhunyt Mályusz Elemér hagyatékának gondozójaként publikálatlan kéziratok között találtam rá a jelen tanulmányra, melyet Mályusz nyers fogalmazványként hagyott hátra az utókornak. Úgy vélem, a cikk sajtó alá rendezésével egyrészt kiegészíthetnénk a *Levéltári Közlemények*ben megjelent nagyszerű munkáját, másrészt hozzájárulhatnánk vele a magyarországi könyvkultúra némely „homályos” kérdésének tisztázásához. (Soós István)

¹ *Levéltári Közlemények* 59. (1988.) 197–216.

1821 – 1829 közötti kutatóinak lajstromában, s az is megállapítást nyert, hogy a hivatkozott oklevél a levéltárban „nemcsak nem található, de egyetlen segédkönyvben sincs nyoma”.²

Azok között, akikre hozzánk hasonlóan Kemény áthárította a felelősséget oklevélhamisítványiért, helyet kapott a *Transsilvania és Milkovia* című munkái után történésznek is számító polihistor, Benkő József (1740 – 1814). El kell ismernünk, az általa szavatoltatott oklevél tartalmával és célzatával egyaránt megtisztelő Benkőre. A csíkszéki székelyek Sólyomkő nevű őrtnyát, bár nem voltak védőárkai, sikerült megvédeni a törökökkel szemben, az a hős pedig, aki az eredményes védekezés után részt vett a győzelmes hátszegi csatában, hogy utána birtokadományban részesüljön, az Erdély Széchenyijeként emlegetett Gróf Mikó Imre ősei közé tartozik. Igaz, Orbán Balázs nem hallott arról, hogy Csicsó várát valaha Sólyomkőnek nevezték volna, arról sem tud, hogy a törökök ostromolták volna³ s Nagy Ivánnál is hiába keressük a Mikó családnak az oklevélben megemlített tagjait,⁴ mindezek ellenére Benkőnek vállalnia kellett halála után a felelősséget, amit Kemény így határoz meg: A Mikó család levéltárában őrzött oklevelet 1783-ban akkor másoltatta le, amikor Oltszomben tartózkodott, mégpedig más dokumentumokkal együtt; Br. Nalácz József részére.⁵ Kemény alibije mindenesetre bizonyított. A Mikó család levéltárában netán hiányzó oklevél másolata a Nalácziaknál kereshető.

A Benkő József nyakába varrt Mikó-féle oklevél eszembe juttatta Eckhardt Sándor cikkét,⁶ amelyben beszámolt, hogy Mindszenti Gábornak János király végnapjairól szóló munkácskája Benkő másolatából került kiadásra a Kemény József és Nagyajtai Kovács István közös szerkesztésében megjelent *Erdélyország Történeti Tára* első kötetében. Eckhardt megállapította, hogy a kinyomtatott szöveg azonos az Erdélyi Nemzeti Múzeum Kemény-gyűjteményének kéziratos másolatával. Ez utóbbi eredetét, úgy tűnt, véglegesen tisztázta, hiszen latin előszava Iosephus Benkő m. p. aláírással van ellátva, a 18. században tervezett kiadás címlapja pedig így festett volna: „közre bocsátja leg először közep ajtai Benkő Josef”. Ennek ellenére gyanúmat, hogy talán mégis minden rendjén, nem lehetett elnyomni. Szerencsémre Jakó Zsigmond azonnal jelezte: mi sem könnyebb, mint tisztázni, Kemény hamisítványa-e Mindszenti munkája vagy sem. Benkőnek ugyanis — Jakó szerint — annyira jellegzetes az írása, hogy az senki máséval nem téveszthető össze s így ha a bevezetés az ő kézirása, Kemény nem lehet hamisító. Kétségtelenül meg lehetett állapítani, a kolozsvári kézirat teljes egészében Kemény írása.

A hamisítás tehát vitathatatlan s ezzel magyarázatot nyernek a kételyek, amelyek eddig is felmerültek s amelyeket csak sok igyekvéssel lehetett eloszlatni. A valóság felismerése azért váratott magára, mert mindig Benkő szerepelt a feltételezett legrégebbi kézirat napfényre hozója gyanánt, Kemény neve pedig szóba sem jött. Ha Tagányi 1893. évi leleplező bírálata nem merül feledésbe és az irodalomtörténet hall valamit Kemény mesterkedéseiről, ha Eckhardt oly tájékoztatást ad, amely rávezet a valóság felismerésére. Igaz, akkor elmarad Horváth János ragyogó méltatása Mindszentiről mint a magyar nyelvű emlékirodalom legelső és Mikesig felül nem múlt szépségű termékének szerzőjéről⁷ és Varjas Béla sem sorolhatta volna a munkát a 16. század legkiválóbb

² *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. Szerk. BORSA Iván. II. köt. 4. füzet. Bp. 1987. 4264. sz.

³ *A Székelyföld leírása. II. köt.* Pest, 1869. 60. sköv.

⁴ *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal VII. köt.* Pest, 1860. 481.

⁵ *Székely Oklevéltár*. Szerk. SZABÓ Károly I. köt. Kolozsvár, 1977. 119.

⁶ *Hol van Mindszenti Gábor naplója?* = *Egyetemes Philológiai Közlöny*. 67. (1943.) 74–75.

⁷ *A reformáció jegyében*. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete. Bp. 1953. 115–118.

prózaí írásai közé,⁸ ugyanakkor viszont Bessenyei József érdemesebb feladat megoldására fordíthatta volna munkaeuráját és szorgalmát.⁹

Kemény oklevélhamisításairól szólva a *Levéltári Közleményekben* megjegyeztem, hogy felsorolásom nem teljes, mert csak az előttem ismertebb korszakok emlékeit vizsgáltam, márpedig pl. a Székely Oklevéltár Jagelló-kori részében vannak futó átolvasásra is gyanúsnak látszó oklevelek. Amíg itt volna mit tühegyre szedni, nem valószínű, hogy az irodalomtörténészeknek tartaniok kellene egy Mindszentihez hasonlóan bizonytalan hitelességű író munkájának felbukkasásától. Talán azért is remélhetjük, hogy Kemény fékezte játékos kedvét, mert stereotíp fogalmazású kancelláriai kiadványokat könnyebb volt megszerkeszteni, mint irodalmi jellegűt.

A könyvtörténet területén végre jót is lehet mondanom Keményről. Érdeme, hogy a bécsi Hofbibliothek egy 1480 körüli inkunábulumát elolvassa felismerte ennek jelentőségét, történeti kútfői értékét, s annak alapján, hogy a szerző teológiai fejtegetéseiben magát a Szt. Vince rend tagjának nevezte, megállapította: az író dominikánus. Bár abban túlzott, hogy Szászsebes történetírójának nevezte; ez mindaddig, amíg 1939-ben, illetőleg 1951-ben ki nem derült róla, hogy az 1502-ben nyolcvanéves korában Rómában elhunyt magyarországi György domonkos barátal azonos, a Kemény által ráruházott Szászsebesi Névtelen néven szerepelt az irodalmi életben. Az ismeretessé tett munkával Murad szultán 1438. évi erdélyi hadjáratának zsákmány- és fogolyszerző jellege, a fegyveres követésre kényszerült Vlad Drakul havasalföldi vajda szövetséges szerepe mint a kor képeinek lényeges elemei kerültek ismételtlen tárgyalásra a magyar, a szász, valamint a román történeti irodalomban.¹⁰

Mint régi nyomtatványok kedvelője, gyűjtője, Kemény pest-budai kortársaival ugyanazon szokások rabja lett. Anélkül, hogy sejtette volna. Azok szenvedélyesen gyűjtötték a régi, minél régibb magyar nyelvű leveleket. Nem az emlékek ritkasága, hanem ezek magyar jellege volt a vonzó, ez korbácsolta fel szenvedélyüket, kényszerített egy-egy levéltári darab megvásárlására, a valóságosnál régebbivé tételére. Amint arra Szalay Ágoston — László bátyja — példát mutatott *Négy száz magyar levél a XVI. századból 1504–1560* című kötetével (1861). Címlapja szerint a gyűjteményt az akadémia „a régibb magyar közélet, erkölcsök, történet és nyelv ismeretének előmozdítására” adta ki. Egy szóval kifejezve: a kor érzelmvilágát átható nacionalizmus volt a döntő. Ugyanez megengedte a kegyes csalást, hogy az arabs évszámot a kiadó vakarással 1524-ből 1504-re, 1549-ből 1529-re változtassa, vagy az 1538-as keletben a nyolcas felének eltüntetése után 1530. legyen a dátum.¹¹ Évszámot Kemény is manipulált hasonlóképpen. Ezt az ő esetében Ozorai Imrének, az első magyar nyelvű vallásos vitairat szerzőjének Krakkóban 1546-ban megjelent könyve hordja magán.¹² A munka egyik hiányos példányára, mint Holl Béla tisztázta, Kemény ráhamisította az 1535-ös évszámot, s a szellemi fejlemények jó évtizednyi előbbre rángatásával alaposan félrevezette a kutatókat. Holl azt is kiderítette, hogy Kemény a legrégebb magyar nyomtatvány évét látta 1535-ben, s tudatában volt annak, hogy ez a körülmény anyagilag előnyös számára. A probléma tisztázása nem lehetett könnyű munka. A sikerben szerepet játszott, hogy megoldója ismerte

⁸ *A magyar irodalom története 1600-ig.* Szerk. KLANICZAY Tibor. Bp. 1964. 286. (A magyar irodalom története I.)

⁹ *Mindszenti Gábor emlékiratának történeti forrásértéke* = Történelmi Szemle 21. (1978.) 570–587.

¹⁰ KEMÉNY József: *Szász-Sebes XV. századbeli tanodája, török általi ostroma és történetírójának emlékezete* = Új Magyar Múzeum VII. (1857.) I. 45–53.; *Történelmi és irodalmi kalászatok.* Történelmi és irodalmi berek. Kiadja TOLDY Ferenc II. köt. Pest, 1861. 1–9.; Magyar fordításban kétszer is megjelent: FÜGEDI Erik: *Kimondhatatlan nyomorúság.* Két emlékirat a 15–16. századi oszmán fogságról. Bp. 1976. 7–148. és TARDY Lajos: *Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról.* Bp. 1977. 49–153.

¹¹ JAKUBOVICH Emil: *Adalékok nyelvemlékeink sorozatához* = Magyar Nyelv 15. (1919.) 122–124.

¹² HOLL Béla: *Ozorai Imre vitairatának kiadásairól* = MKsz 92. (1976.) 156–170.

Tagányi bírálatát, hivatkozik is reá.¹³ Másrészt ugyanó, azzal, hogy közölte az Ozorai-könyv értékesítése ügyében Toldy Ferenchez intézett leveleket, segít megérteni Kemény egyéniségét.

Könyvtörténeti adatokat gyűjtögetve jegyezte fel Kemény anyai nagybátyja, Batthyány Ignác erdélyi püspök után, hogy ennek birtokában volt az esztergomi missale Velencében 1493-ban pergamenre nyomott példánya, Battyhány József herceg esztergomi érsek azonban addig járt a nyakára, amíg meg nem vált tőle. A könyvúrus jelvénye: Georius(!) Ruem, tette hozzá, hiányzik a klosterneuburgi példányból és ez papírra van nyomva.¹⁴ Ballagi Aladár a munka öt példányát ismeri. A budapesti egyetemi könyvtári a pergamen, a klosterneuburgiból valóban hiányzik a jelvény.¹⁵ Ruemről, a kiadóról nevéen kívül sem a könyv, sem egyéb adat nem szól. A feltevés, hogy budai lakos lett volna, abból a megfontolásból fakad, hogy a piac szükségletét legvalószínűbben egy ottani polgár ismerhette fel, s ugyanó nyerhetett ösztönzést, hogy vállalkozzék az igény kielégítésére. Mintha éppen ezt a határozatlanságot kívánta volna eloszlatni Kemény egy 1490-re datált nyomtatvány részletes leírásával.¹⁶ Ennek viszont már minden szava, az elsőtől az utolsóig kitalálás, Tagányi szavával élve, hazugság.

Kemény eljárása a következő. Ruemet budai könyvárusnak mondatja önmagával és velencei nyomdában készült könyvet adat ki vele. Ez a nyomdász nem azonos a misekönyv kinyomtatójával; Teodoro Ragazzoni a neve (1487–1500), a másikéna Johann Haman (1482–1509). Mindkettőjük műhelye ismert, számontartott officina.¹⁷ Ragazzoni neve Keménynél ugyan Theodorus de Legazonibus, az elírásnak azonban nem tulajdoníthatunk jelentőséget. Lehet egyszerű 19. századi sajtóhiba. A jelenség, hogy a nyomdász Budáról megbízást kap, a missale bizonyítja, nem szokatlan. Az sem, hogy a vállalkozó ajánlólevelet írjon mecénásához a könyv elé, amelynek megjelenetésére a nyomdával megállapodott. Az ajánlólevél jó alkalom Kemény számára, hogy Ruemmel mindazt elmondassa, ami a missale kiadásában nem jelenhetett meg. Tehát Németországból származik, onnan jött mecénása ösztönzésére és segítségével Magyarországra, most Budán él és háliját fejezi ki azzal, hogy egy ritka munkát újra kinyomatva, azt pártfogójának ajánlja. Az elmondottakban nincs semmi meglepő, a kor könyvkiadásának szokásos folyamatát látjuk. Annyira magától értetődő, hogy hazai nyomdásztörténetünk legkitűnőbbjei igaznak ismerték el. Legelőször Toldy Ferenc az *Új Magyar Múzeumban*, majd Kemény halála után külön, barátja tanulmánykötetében, századunkban Ballagi Aladár és Fitz József.¹⁸ Ballagi akadémikus hírnevét megtépázta ugyan Szekfű Gyula a *Száműzött Rákóczi* körüli botrányban, alulmaradása azonban semmiképpen sem érintette hátrányosan adatgyűjtői megbízhatóságát. S ha netán ennek hiánya magyarázta volna eljárását, Fitz magatartása meggyőzhet, hogy az előzmények alapján más történészek is hasonló eredményre kellett jutnia.

Mindez azonban csak addig hihető, amíg a mecénás életrajzi adatai nem ellenkeznek a megálmodott inkunábulum állításaival. A mecénás a váradi káptalan tagja, címzetes püspök, könnyű

¹³ Uo. 168.

¹⁴ KEMÉNY József: *Magyar és erdélyi nyomdászok külföldön 1472–94., s a budai könyvárusok 1484–1525 = Új Magyar Múzeum VII. (1857.) I. 127–128.; TOLDY: i. m. 29–30.; VÉGH Gyula: Régi magyar könyvkiadó és nyomdász jelvények I. köt. Budai könyvárusok jelvényei. 1488–1525. Bp. 1923. 14.*

¹⁵ BALLAGI Aladár: *Buda és Pest a világirodalomban 1473–1711. I. k. Bp. 1925. 39. sz.; HUBAY Ilona: Missalia Hungarica. Régi magyar misekönyvek. (Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai V. köt.) Bp. 1938. 6. sz.; Catalogus incunabulorum, quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur. Ed. Gesa SAJO et Erzsebet SOLTÉSZ. Vol. I. Budapestini, 1970. 2315. sz.*

¹⁶ Új Magyar Múzeum VII. (1857.) I.; TOLDY: i. m. 28–29.

¹⁷ BORSA Gedeon: *Clavis typographorum librorumque Italiae 1465–1600. Pars I. Bp. 1980. 170. és 178.*

¹⁸ BALLAGI: i. m. 35. sz.; GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Bp. 1931. 31. FITZ József: A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. I. A mohácsi vész előtt. Bp. 1955. 182–183.*

tehát tájékozódni felőle. Ballagi ezt meg is teszi, s gyanútlanul elfogadja a püspökség monografusának, egyébként tudós akadémikusnak az azonosítását.¹⁹ Eszerint 1493-ban episcopus Trinopolitanensis, s így lehetne 1490-ben drivastusi (Drivastensis) püspök, Kovács Péter fiatal kollégám azonban pontosabban utánanézett annak és rájött arra, hogy a két címzetes püspöknek csak a keresztnéve azonos. Az első, Szegedi Benedek ugyanis a ferences rend tagja, a másik, Kornis Benedek premontrei prépost.²⁰

Az 1490. évi könyv mecénásának nevével Kemény Pray György alapvető egyházi archonotológiájában ismerkedett meg. A leleszi konvent prépostjainak névsorában az 1500. év alatt találkozott Kornis Benedek drivastusi püspök, váradi segédpüspök nevével,²¹ s mert 1835-ben fiatalon elhunyt barátja, Gróf Kornis Mihály erdélyi kincstári tanácsos mint tudománykedvelő férfi 1830 óta a Magyar Tudós Társaság tagja volt, őse alkalmasnak látszott, hogy egy inkunábulumot kapcsoljon emlékezetéhez.²² Nem közömbös az ajánlólevél kelte: 1490. febr. 1. Mátyás király tehát még él: Kemény a király nagy tisztelője. Ennek jele, hogy uralmához már korábban a magyar nyelv érvényesülésének oly felemelő emlékéet fűzte, mint Geréb László erdélyi püspök 1478. évi oklevele, amellyel az agendás könyv magyarra fordítását rendelte el. Méltó tehát, hogy az inkunábulum még életében hagyja el a sajtót. Kemény tudta, hogy egy püspöki vikáriusnak az egyházjogban jártas, tanult embernek kell lennie, hiszen ő irányítja a királyi udvarban foglalatoskodó ura helyett az egyházmegye igazgatását, ő a szentszéki bíróság elnöke. Helyes tehát, ha olyan könyv kiadását írja érdeméül, amely megkönnyíti mindennapi egyházkormányzói tevékenységét. Ha választása miséről szóló munkára esik, különös dicséret illeti, hiszen papjai kezébe ad nélkülözhetetlen könyvet. Főleg, ha ennek kiválóságát az is bizonyítja, hogy elfogyott s most új kiadásról van szó.

Hogy melyik legyen a könyv, amely kiadásra kerülhet, azt Kemény Trithemius bencés apát, könyvtárnyi munka szerzőjének (†1516) irodalomtörténete segítségével döntötte el.²³ A sors íróniája, hogy Kemény — hiszen ő irodalmárkodik Trithemius nyomában —, anélkül, hogy sejténé, rátalál a reneszánsz híres történelemhamisítójára, aki életre hívta a Frankok történetíróját, Hunibaldot. Ez azonban véletlen. A munka, amelynek új kiadásához Kemény Ruemmel előszót írat, bár kevésbé ismert, de valóságos írói szerzemény. Az író Nicolaus de Alsentia, a 15. század végén élt karmelita szerzetes. Rendje a 18. században írói alkotásaival együtt számon tartotta.²⁴ Ezek egyike: *In officium missae*. A *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* nyilvántartásai szerint e műnek egyetlen 15. századi kiadása sem ismert. Emellett szól, hogy az idézett 1752. évi rendtörténeti munka és forrása, Trithemius szerint Alsentiai „floruit circa annum 1495”, s így 1490-ben meg sem jelenhetett nyomtatásban Ruem által ismét kiadott mű. Kemény megadja az 1490. évi kiadás terjedelmét — negyedrébten 27 ív s egy lap, de így ez csak gatlástalanul papírra vetett néhány szám.

¹⁹ BUNYITAY Vince: *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig II. köt.* Nagyvárad, 1883. 160–162.

²⁰ EUBEL, Conradus: *Hierarchia catholica medii et recentioris aevi*. Monasterii. 1901–1923. II. köt. 281., III. köt. 187. — Legyen szabad itt hálásan megköszönnöm Soós István kollégámnak, hogy fáradhatatlan segítségével ebben a munkámban is lehetővé tette számomra könyvtáraink anyagának felhasználását.

²¹ *Specimen hierarchieae Hungaricae. I. Posonii et Cassoviae*. 1776. 35.

²² NAGY Iván: *i. m.* VI. köt. (1860.) 365. sköv.; VERESS Endre: *A Göncz-Ruszkai gróf Korniscsalád anyakönyve*. Bp. 1917. 40.; Drivastus a durazzo érsekségben: *Wetzer und Welte's Kirchenlexikon*. Zweite Auflage. Freiburg i. B. IV. köt. (1886.) 48.; Durazzo címszó: — KUMOROVITZ Bernát: *A leleszi prépostság tagjai és hiteleshelyi személyzete 1569-ig*. In: Emlékkönyv Szent Norbert halálának 800 éves jubileumára. Bp. 1934. 29. (III. Benedek 1500–1518)

²³ *Catalogus illustrium virorum Germaniam. . . exornantium*. 1495. (Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche. XX. köt. 134. (A. HAUCK)

²⁴ *Bibliotheca carmelitana notis criticis et dissertationibus illustrata*. Cura et labore unius e carmelitis provinciae. Turoneae collecta. I. köt. Orléans. 1752. 470. sköv.; HURTER—WETZER—WELTE—HAUCK: *Lex. f. Th. u. K.* nem ismerik.

Kemény végül közöl egy kéziratot bejegyzést, amelyet, mint mondja, a kötetben talált. Ez Ruem haláláról szól. Eszerint 1498-ban Móre Fülöp püspök udvarában halt meg, miután balszerencsés vállalkozása során elszegényedett, bár korábban tehető volt.²⁵ Pár szavával Kemény a 19. századra jellemző elégius képet fest egy Magyarországra jövő nemes szándékú irodalmi vállalkozóról. Elég jómódú volt, amikor hazánkba jött, a szerencse azonban nem kedvezett neki. A siker elmaradása tehát a gazdasági viszonyokon múltott. Életrajzírója siet segítségére azzal, hogy elvezeti a pécsi püspök udvarába. A pártfogó irodalomkedvelő tudós humanista. A híres Beroaldo bolognai házában Bakócz Tamás unokaöccseivel együtt tanult. Ruemet szívesen fogadja és békés elmúlást biztosít számára.

A kép elemeinek elrendezése nem élethű. Mórenak udvara 1524 óta volt, amikor pécsi püspök lett. Korábban prépostsági javadalommal kellett beérnie. 1502-ben a bécsivel kezdte, hogy szokás szerint egyre jövedelmezőbbel — budaival, egrivel, pécsivel — folytassa, mialatt a kancelláriában a secretariusi munkakört látta el.²⁶ Ruemet azonban nemcsak anyagiak hiányában nem tarthatta volna maga mellett: 1489-ban nem pécsi püspök, hanem diák volt Bolognában. Főgel József, mialatt a Jagello-kor szereplői, főleg a királyi udvarban tartózkodók életrajzi adatait az akkor hozzáférhető levéltári források értékesítésével hangyaszorgalommal gyűjtögette, észrevette az ellentmondást, nem a valóság felderítésével reagált azonban, hanem pillanatnyi habozás után napirendre tért felette.²⁷

Az elszegényedésre és korai halálára hivatkozással Kemény megmagyarázza a további Ruemkiadványok hiányát is. De hol van Alsentiai munkája? Erre a kérdésre magától értetődően hangzik Kemény válasza: korán elhunyt barátja, gróf Kornis Mihály könyvei közt találta. 1834-ben még megvolt, tehát ott kell keresni.

MÁLYUSZ ELEMÉR

Mohács előtti budai könyvkereskedők és kiadványaik Kemény Józsefnél. A régi írott és nyomtatott dokumentumok (kéziratok, oklevelek, nyomtatványok, iratok) illegális fizikai és szellemi forgalmazásának rendkívül széles köre ismeretes, eltulajdonításuktól kezdve a hamisítványok előállításáig. Ugyancsak igen változatosak e cselekedetek mozgatói, a közönséges nyereségvágytól a kizárólag erkölcsi előnyökig. Természetesen e szélsőségek között számtalan átmenet, illetve a különböző szempontok ötvözése is fellelhető. Jóllehet a kulturális dokumentumok jogtalan birtokbavétele sajnos ma sem ismeretlen jelenség, koholmányok széles körben a 18. és a 19. század dereka között készültek a legnagyobb számban, bár ilyenek még a legutóbbi időkben is előfordulnak.¹ Mindenek előtt a nemzeti érzés fellángolása indította ezt el Európa-szerte, és a mind szélesebb körű ismeretekre támaszkodó kritika szorította azután háttérbe.

Időrendben és híresség terén ezek élén az irodalmilag rendkívül nevezetes Osszián-énekek állnak. A 3. századi kelta dalnoknak tulajdonított műveket valójában James Macpherson skót költő (1736–1796) írta. Nyomában azután szinte futótűszerűen kísérelték meg számos országban a nemzeti múlt egy-egy korai emlékének utólagos előállítását. Ez azután nem korlátozódott a szépirodalmi alkotásokra, hanem kiterjedt a bármilyen oknál fogva rendkívül érdekesnek és korábról nem ismert adatokat tartalmazó oklevelek másolatának készítésére is.

²⁵ „Mortuus an. 1498 in aula Philippi Gyulani (Móre Fülöp) infelici questure sue cursu pauper factus, licet prius sat opulentus fuerit.” (Vö. Új Magyar Múzeum VII. (1857.) I. 128.; TOLDY: *i. m.* 29.)

²⁶ BÓNIS György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon.* Bp. 1971. 317.

²⁷ „A tönkrement Rumi György budai könyvtára — ha hinni lehet egy codex lapszéli bejegyzésének — öreg napjaiban udvarában húzta meg magát s ott is halt meg.” (FŐGEL József: *II. Ulászló udvartartása (1490–1516)* Bp. 1913. 85.)

¹ Így pl. MKsz 1972. 88–90, 1974. 170–177.

Az oklevélhamisítás maga szinte egyidős magukkal az ilyen jellegű dokumentumokkal, de míg korábban mindig jól kimutatható módon anyagi érdekek hozták ezeket létre, a 18. század végétől azután hazánkban többségében ehhez az indíték nemzeti vagy tudományos cél volt. Tehát Magyarország sem maradt ki ezekből a nem éppen örvendetes mozgalmakból. Itt is megtalálható az anyagi érdekből elkövetett műkereskedői hamisításoktól az ország történelmének számtalan fehér foltját legalább részben kitölteni igyekvő törekvéseken át a tudományos dicsőség kereséséig az indítékok számtalan árnyalata. De a legtöbb esetben a mozgató erő nem is vezethető vissza egyetlen motívumra. Ezeknek a mai szemmel nézve nem éppen épületes törekvéseknek talán legjelentősebb alakja Magyarország Kemény József (1795 – 1855) volt.

Ez a különöségeiről is nevezetes erdélyi főúr — a 20. század végi kritika szemével nézve — igencsak ellentmondásos személyiség volt. Ma is nagyra értékelendő történészként tevékenykedett és igen tiszteletreméltó munkát végzett az Erdélyi Múzeum létrehozásában, amelynek állományát saját jelentős gyűjteménye átengedésével segítette megalapozni. Ugyanakkor azonban módszereiben ma igencsak számos kifogásolnivalót lehet találni. Így éppen említett kézirat- és könyvtárának kialakításában nem tekintette elvetendő módszernek az általa kallódónak, vagy legalábbis nem megfelelően kezeltnek minősített levéltárak állományának megdézsmálását. A tőle már történelmi távolságban Veres Endre által elkészített, legalaposabb életrajzában olvasható az az anekdotaszerű elbeszélés, amely szerint a kifejezetten sovány testalkatú Kemény olyan kabátot hordott, amelynek számos és igen nagyméretű zsebe volt. A gondozatlanabb levéltárakban ezeket azután úgy megtömté, hogy távoztában a szűkebb ajtón való áthaladásban nehézségei támadtak. Ugyancsak Veres Endre közölte Gyulay Lajos naplófeljegyzését, amely szerint Kemény „már gyermekkorában büszkén mutogatott társainak egy oklevelet, melyet maga készített s a kéményben füstölt, hogy régies legyen”.²

Kortársait Kemény kutatási eredményei, amelyeket a magyar történelem felderítése során elérte, elkápráztatták. Ezek egy része valódi adatokra támaszkodott, ami elfedte mások elől az általa kitalált dokumentumok következtében keletkezhető kételyt. Történelmi tekintélyét jelentősen növelte főúri származása, az abból fakadó kitűnő kapcsolatai kora politikai és közigazgatási vezetőivel. Így nem lehet tehát csodálkozni, hogy nem csupán életében, de még halála után több évtized telt el addig, amíg az első kétkedő, sőt kritikai hangok nyomtatásban is napvilágot láttak Kemény publikációi kapcsán.

Ezek sorát Tagányi Károly nyitotta meg, aki 1893-ban nyolc középkori oklevélről mutatta ki, hogy azok Kemény koholmányai,³ majd Karácsonyi János további hatról állapította meg ugyanezt.⁴ Az előzmények összefoglaló áttekintésével együtt Mályusz Elemér éles logikával tűzte tollhegyre további több mint két tucat Kemény által készített középkori oklevél másolatát.⁵ A *Magyar Könyvszemle* e számában megjelentetett újabb, *Kemény József „könyvhamisításai”* című írásában⁶ Mályusz úgy találta, hogy az erdélyi magántudós az irodalom területén is „tevékenykedett”, amikor elkészítette Mindszenti Gábor diáriumát. A 16. századból származónak tartott magyar nyelvű emlékiratot az irodalomtörténet eddig valódinak és igen nagyra értékelte. Mályusz kifejezésével élve, csak remélni lehet, hogy Kemény „fékezte játékos kedvét” és nem hozott létre további „irodalmi alkotásokat”. Az oklevelek állandóan ismétlődő latin nyelvű fordulatainak felhasználásával, mint elemekből, viszonylag könnyen lehet koholmányokat összeállítani annak, aki biztos nyelvtudással és megfelelő történelmi ismerettel rendelkezik.

Kemény azonban nem korlátozta magát kézíratos dokumentumok másolatainak előállítására, hanem a régi nyomtatványok területén is tevékenykedett. Holl Béla tisztázta, hogy Ozorai Imre vitairata első kiadásának a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában őrzött példányára tőle

² Erdélyi Múzeum 1933. 7.

³ Századok 1893. 41–57.

⁴ KARÁCSONYI JÁNOS: *A hamis, hibás keltű és keltezett oklevelek jegyzéke 1400-ig*. Bp. 1902.

⁵ Levéltári Közlemények 1988. 197–216.

⁶ Lásd MÁLYUSZ ELEMÉR cikkét jelen lapszámunk 192–197. oldalain.

került a megtévesztő és hamis 1535. évszám, ami által a legrégebb magyar nyelvű nyomtatvány látszatát igyekezett kelteni.⁷ Mályusz későbbi, e folyóirat-szám hasábjain napvilágot látott cikkében pedig, miután három további középkori oklevelet és az említett Mindszenti-féle emlékiratot Kemény számlájára írta, egy ősnymtatvány kapcsán is kimutatta, hogy ez is az ő „alkotása”. Ez az állítólagos kiadvány, a *De officio misse liber perquam utilis Nicolai de Alsentia*, amely 1490. szeptember 10-én látott volna napvilágot Velencében „per magistrum Theodorum de Legazonibus de Asula impensis autem Georgii Ruem librarij Budensis” éspedig „negyedrétkben, gót betűkkel 27 ívre és egy lapra” nyomtatva. A mai napig is ez az egyetlen forrás ezzel az ősnymtatvánnyal kapcsolatban. Kemény közölte még Ruem ajánlásának szövegét is, sőt az általa ismertetett kötetben olvasható kéziratos bejegyzés szövegét, ugyanerről a budai kiadóról.⁸ Mályusz meggyőződen bizonyítja, hogy mind az ajánlás, mind a bejegyzés szövegében olvasható személyek életrajzi adatai súlyos ellentmondásban vannak a történelmi tényekkel, így Keménynek ezt a híradását is hamisnak kellett nyilvánítani.⁹

Szemügyre véve Keménynek ezt az 1490. évi kiadványról készített koholmányát, megállapítható, hogy abban igen meggyőzően keverednek a valós és a kitalált elemek. Valóban 1490-ben dolgozott Velencében Theodorus de Ragazonibus de Asula (neve Keménynél — feltehetően csak sajtóhibából — „Legazonibus”) nyomdász. Az ő kolofonjában szereplő Agostino Barbarigo dózse (1486–1501) neve más korabeli kiadványban is szerepel. Georgius Ruem is ismeretes az 1493. évi *Missale Strigoniense* máig fennmaradt egyetlen, hártýára nyomtatott példányából, amelyet a budapesti Egyetemi Könyvtár őriz.¹⁰ A fametszetes jelvény, amelyen Ruem neve olvasható ebben a kötetben — míg a többiben Joannes Hamann de Landoia jelvénye áll — nem árul el róla többet. A magyar szakirodalom róla számon tartotta, hogy már korábban budai könyvkereskedő volt,¹¹ hiszen a Kemény által közölt Ruem-féle ajánlást „Bude 1490. Cal. Febr.” keltezés zárja.

A Nicolaus de Alsentia-féle mű azonosításával korábban senki sem boldogult, de éppen Mályusz, aki bizonyította Kemény közlésének hamis voltát, feltörte ezt a kemény diót is. Megállapította, hogy a 15. század végén valóban élt egy ilyen nevű német karmelita szerzetes, akinek volt is ilyen című írása.¹² Ehhez még azt lehet hozzátenni, hogy Kreutznach kolostorában élt ez a szerzetes, aki a Pfalzban fekvő Alsentzből származott.¹³

Az európai könyvnyomtatás első százada, vagyis a 15. század valamennyi nyomdatermékének, az ún. ősnymtatványoknak a bibliográfiai adatait, sőt azok összes példányát számontartják, valamint a rájuk vonatkozó szakirodalmat a teljesség igényével gyűjtik immár kilenc évtizede a berlini Staatsbibliothekben külön e célból tevékenykedő szerkesztőségben. Az e munkálatok eredményeit összefoglaló kiadvány, a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* (GW) eddig közreadott kilenc kötetében — a várható 30.000 féle nyomtatvány közül — 11.300 tételt publikáltak betűrendben a „Grassus” címszóval bezárólag, azonban a továbbiakról is jól áttekinthető anyaggyűjtés áll rendelkezésre. Az innen kapott írásbeli tájékoztatás szerint Nicolaus de Alsentia és műve 15. századi nyomtatványból teljességgel ismeretlen.¹⁴ Ez is megerősíti Mályusz érvelését.

Kemény közlését az 1490. évi Ruem-féle kiadványról publikáció formájában korábban senki sem vonta kétségbe, sőt Fitz József még külön örömeinek adott kifejezést, hogy a kötetről Kemény részletes leírást készített, idézve a kéziratos bejegyzéseket is.¹⁵

⁷ MKsz 1976. 156–170.

⁸ *Történelmi és irodalmi kalászatok*. Pest, 1861. 28–29.

⁹ Lásd MÁLYUSZ ELEMÉR cikkét jelen lapszámunk 192–197. oldalain.

¹⁰ CIH 2315c — RMK III. 27.

¹¹ VÉGH Gyula: *Régi magyar könyvkiadó- és nyomdászjelvények*. I. Bp. 1923. 14.

¹² Lásd MÁLYUSZ ELEMÉR cikkét jelen lapszámunk 192–197. oldalain.

¹³ JÖCHER, Cristian Gottlieb: *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*. I. Leipzig, 1750. 302. has.

¹⁴ Dr. Helmut Kind 1957. május 24-én kelt levele.

¹⁵ FITZ József: *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története*. I. Bp. 1959.

Most azonban Mályusz meggyőző érvelése alapján ezt a tételt törölni kell a régi budai kiadványok jegyzékéből.

* * *

A fentiek után nem tűnik feleslegesnek szemügyre venni Kemény többi adatát sem, amelyeket a budai könyvárusokról gyűjtött össze az 1484–1525 közötti időből.¹⁶ Publikációjában összesen 14 kereskedő 39 kiadványát ismertette. Leszámítva ebből a zágrábi Johannes Müert és annak kiadványát, amelyet Kemény bevett a budaiak közé, 13 „bibliopola” 38 kiadványa közül ma 30 példányból ismeretes. Így feltétlenül Kemény nagy érdemének kell betudni, hogy gondosan össze-szedve az adatokat, ezeket kora ismereteinek színvonalán adta közre.

De a hálátlan utókor nem elsősorban ezekkel a tételekkel foglalkozik, hanem a kritikai rostán — példány hiányában — fennmaradó nyolccal. Ezek közül az időben legrégebbről, Mályusz érvelését elfogadva, a fentiekben már bebizonyosodott, hogy az Kemény koholmánya. Sorra véve a többi hét problematikus tételt az ő jegyzékéről, megállapítható, hogy közülük négy már máshonnan ismert budai könyvkereskedő kiadványa. Az egyiket ezek közül, az 1524. évi esztergomi misekönyvet Kemény csupán átvette Wallaszkytól.¹⁷ Szabó Károly ehhez a következő megjegyzést fűzte: „Miután Prischwitz Mihály könyvárus Velenczében 1524-ben egy esztergomi Breviáriumot adott ki, nem lehetetlen, hogy ugyanott ugyanakkor Missalet is nyomtatott: azonban minthogy ezen Missalénak példánya sem ismeretes, valószínűbbnek tarthatjuk, hogy Wallaszky tévedett s a Breviáriumot hibásan írta Missalénak.”¹⁸ E században Ballagi Aladár lényegében ugyanezt a megállapítást tette, anélkül, hogy hivatkozott volna Szabóra.¹⁹ Hubay Ilona példány hiányában nem is vette fel ezt a kiadást alapvető bibliográfiájába.²⁰ Ma sem lehet többet vagy jobbat megállapítani Wallaszky híradásáról, mint amit Szabó írt egykor.

Kemény a más kiadványai alapján 1512 és 1516 közöttől ismert Jakob Schaller budai könyvkereskedő nevéhez kötötte az egri zsolozsmáskönyv 1515. évi megjelenését.²¹ A breviárium és annak rövidített változata a diurnale — akárcsak a misekönyv — alapvetően fontos könyve a katolikus egyháznak. A tridenti zsinat előtt ezek szövegében — mindenekelőtt egyes szentek kiemelt tisztelete miatt — egyházmegyénként és rendenként bizonyos eltérés mutatkozott. Így a legrégebb nyomtatott kiadások meglehetősen színes képet mutatnak. A magyarországi használatra szánt nyomtatott breviáriumok közül a Mohács előtti korszakból példány alapján csak az esztergomi érsekség, a zágrábi püspökség és a pannonhalmi bencés apátság számára készültek ismeretesek. A hazai vezető főegyházmege, az esztergomi részére jóval több mint egy tucat kiadásban őrznek ilyen kiadványt a különböző gyűjtemények.²² A zágrábi egyházmegye breviáriumát 1484-ben²³

¹⁶ *Történelmi és irodalmi kalászatok*. Pest, 1861. 18–47. — Ez az Új Magyar Múzeumban (VII. 1857. I. 116–136., 206–214.) közölt írásnak azonos szedésről, de áttördelt formában történt újranyomása.

¹⁷ WALLASZKY, Paulus: *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria ab initiis regni ad nostra usque tempora delineatus*. Ed. altera auctior. et emendatior. Budae, 1808. 186. — Ismételve HORVÁT István által a *Tudományos Gyűjteményben* (1817. VI. 80.) és KNAUZ Nándor által (*Libri missales ac breviariae ecclesiae Hungaricae*. Strigonii, 1870. 49. l. 27. sz.).

¹⁸ RMK III. 264.

¹⁹ BALLAGI Aladár: *Buda és Pest a világirodalomban. 1473–1711*. Bp. 1925. 277. sz.

²⁰ HUBAY Ilona: *Missalia Hungarica. Régi magyar misekönyvek*. Bp. 1938.

²¹ *Történelmi*. . . (I. a 16. sz. jegyzet) 41–42. — RMK III. 205.

²² Vö. a szerző két cikkével: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1958. 229–237.* — 1985–1990. (megjelenés alatt.)

²³ RMK III. 8.

és 1505-ben,²⁴ diurnáléját 1525 tájt²⁵ nyomtatták ki Velencében, ahol ez a pannonhalmi apát-ság részére 1506-ban²⁶ és 1519-ben²⁷ készült. Az egri püspökség ilyen jellegű kiadványáról tehát egyedül Kemény említett híradása ad számot, amelyet ő — saját tudósítása szerint — az 1849-ben elpusztított nagyenyedi kollégiumi könyvtár egy az elején erősen hiányos és különben is igen megviselt példánya alapján írt le.

Jóllehet a fentiek alapján Kemény híradásait olyan nyomtatványokról, amelyekből ma nem áll példány rendelkezésre, meglehetősen fenntartással kell kezelni, ebben az esetben lehet találni olyan körülményeket, amelyek állításának szavahihetőségét erősíthetik. Így éppen az említett Schaller gondozásában fennmaradt egy másik egri szertartáskönyv: az *Ordinarius* 1514-ből.²⁸ A breviáriumok példányai a napi használat következtében túlnyomó többségükben elhasználódtak. A maradék kevés a megváltozott egyházi előírások és a reformáció következtében szinte kivétel nélkül megsemmisült. Ennek tudható be, hogy a mintegy húsz, ma példány alapján ismert, Mohács előtt nyomtatott, hazai breviárium jelentős része csupán egyetlen vagy legfeljebb néhány példányban maradt fenn. Így nem zárható ki további, korábban ismeretlen kiadás előkerülése. Mindezek alapján a mai ismeretek alapján eldönthetetlen, hogy az 1515. évi breviárium megviselt példányát valóban látta-e Kemény a nagyenyedi könyvtárban négy évvel annak elpusztulása előtt, vagy ez az adata is az ő szárnyaló fantáziájának terméke.

Ugyancsak Nagyenyedről tudósított Kemény egy másik, a Budáról 1503 és 1519 közötti más kiadványai alapján jól ismert könyvkereskedő, Urban Kaym kiadványáról.²⁹ Ez a *Parvulus philosophiae naturalis* című iskoláskönyv, amely Lucantonio Giunta velencei műhelyében készült volna, az 1519. esztendő első napján. A kis tankönyv széles körben kedvelt volt a 16. század legelején és nyomtatott formában már az előző évszázad utolsó éveitől kezdve számos kiadásban látott napvilágot, csaknem kizárólag a reformáció előtt,³⁰ főleg a német városokban. Ez a szöveg Aristoteles több munkájából (*De physica*, *De generatione et corruptione* és *De anima*) készült összeállítás. Szerzőjéről Kemény³¹ és még mások³² Bartholomaeus Arnoldi de Usingent tekintették. Ebben nagy szerepe volt a német anonim-lexikonnak, amely Denisre támaszkodva jelölte meg Arnoldit e mű szerzőjének.³³ Ez a feltételezés arra támaszkodott, hogy a kiadások egy része (pl. Basel, 1511.) ennek az ágostonrendi szerzetesnek a kommentárjával látott napvilágot, amelyet ő eredetileg az erfurti iskola számára készített. Azonban ugyanígy pl. a krakkóiak részére Jan Stobnica is állított össze hasonló kommentárt.³⁴ Magát a *Parvulus philosophiae naturalis* azonban a legújabb bibliográfiák és katalógusok immár anonimként regisztrálják.³⁵ Akad olyan vélemény is, amely újra kísérletet tett ennek a műnek szerzőhöz történő kötésére. Eszerint Petrus de Dresden lenne az,

²⁴ RMK III. 133.

²⁵ Az OSzK Évkönyve 1985–1990. (megjelenés alatt — I. a 22. sz. jegyzetet.)

²⁶ RMK III. 140.

²⁷ RMK III. 232.

²⁸ RMK III. 197.

²⁹ *Történelmi...* (I. a 16. sz. jegyzetet) 37.

³⁰ GW 3463–3465, VD 16 P 810–818.

³¹ *Történelmi...* (I. a 16. sz. jegyzetet) 37.

³² Pl. előtte már DENIS, Michael: *Wiens Buchdruckgeschichte bis MDXL*. Wien, 1782. 30. sz.

³³ HOLZMANN, Michael–BOHATTA, Hans: *Deutsches Anonymen-Lexikon. 1501–1850. III.*

Weimar, 1905. 8370. sz.

³⁴ ESTREICHER, Karol: *Bibliografia Polska. XXIX*. Kraków, 1933. 303–305.

³⁵ Így pl. VD 16 P 810–818 — *The National Union Catalogue Pre-1956 Imprints*. Vol. 443. (London) 1976. 579. (= NUC)

aki a *Parvulus* című írást készítette.³⁶ Nevezett a 15. század elején élt és a zwickauai iskola rektora volt.³⁷

A különböző kommentátoroktól származó szövegekkel is bővített kis tankönyv ennek megfelelően igen eltérő címekkel látott napvilágot. A Kemény által közölt cím (*Parvulus philosophiae naturalis: juvenilibus ingenis phisicen desiderantibus oppido qua necessarius. . .*) azonban egyedül a Bécsben készült kiadásokban olvasható. Ezek közül ma három ismeretes: 1510-ből,³⁸ 1516-ból³⁹ és 1521-ből.⁴⁰

Kemény közlése tehát néhány szempont alapján reálisnak tűnik. Létezett ilyen kis iskoláskönyv, amelyet ezzel a címmel és ezekben az években Bécsben több alkalommal is kinyomtattak. Urbanus Kaym budai kiadó 1519. VII. 15-én készült utolsó könyve ismeretes,⁴¹ míg örökösaitől 1520. VI. 27-én napvilágot látott könyv maradt fenn.⁴² Tehát ő a Kemény által jelölt időben még tevékenykedhetett. Az erdélyi magántudós kiemelte, hogy éppen Kaym volt az első a budai könyvkereskedők között, aki iskoláskönyveket adott közre.⁴³ Ez annyiban igaz, hogy e kiadó valóban több ilyen jellegű kiadványt jelentetett meg már 1509-től kezdve,⁴⁴ de Johannes Paep a másik budai kiadó már korábban, 1507-től állított elő ilyen tankönyveket.⁴⁵

Gondot okoz azonban, hogy a *Parvulus* egyetlen olyan kiadása sem ismeretes eddig, amelyet Itáliában nyomtattak volna. Ráadásul a velencei tipográfusok közül Lucantonio Giunta mindenképpel előttről szertartáskönyvek közreadásában jeleskedett a budaiak, így pl. éppen Kaym megrendelésére is.⁴⁶ A Giunta nyomdász és kiadó kiadványait összegező korszerű bibliográfia sem ismer tőle ez időből ilyen jellegű nyomdaterméket, és persze magát a *Parvulust* sem.⁴⁷ Kaym a tankönyveket Velencében nem Giuntánál, hanem Petrus Liechtenstein műhelyében készítette,⁴⁸ de ezek közül Kemény még egyet sem ismert.

Még további más szempont alapján is vizsgálható a Kemény-féle *Parvulus*-közlés hitelessége. Ha valóban Velencében készült, úgy az „1519. Kal. Jan.” datálás az akkor a lagúnák városában használatos időszámítás szerint valójában az 1520. esztendő első napját jelenti. Ez önmagában azonban nem okoz nagyobb problémát, hiszen Kaym örökösai első ismert kiadványa, amint erről a fentiekben már szó esett, 1520 derekáról datált.

Mérlegre téve Kemény közlésének hitelességét, megállapítható, hogy mindkét serpenyőbe lehet szinte azonos súlyú érveket helyezni. Így nem dönthető el ez esetben teljes bizonyossággal, hogy a ma is többségében csupán egyetlen példányból, szinte csak véletlenül fennmaradt budai tankönyvek közül ez esetben az utolsót látta-e és örökítette meg az utókor számára Kemény röviddel annak elpusztulása előtt a nagyenyedi könyvtárban, vagy „játékos kedvének” egyik további termékéről van csupán szó.

A következő budai kiadvány esetében, amelyet Kemény leírt,⁴⁹ nem a nagyenyedi kollégium elpusztult könyvtárára, hanem a neves nagyszabeni nyomdász, Martin Hochmeister hagyatékára

³⁶ NUC NP 0122101: „Cf. Pennsylvania. Univ. Library. Aristotle text and commentaries to 1700. (1961.) No. 377–378.”

³⁷ ADELUNG, Johann Christoph—ROTERMUND, Heinrich Wilhelm: *Fortsetzung und Ergänzungen zu Christian Jöchers allgemeinem Gelehrten-Lexikon. . .* V. Bremen, 1816. (repr. 1961.) 2093. has.

³⁸ Nyomdásza Hieronymus Vietor = VD 16 P 812.

³⁹ Nyomdásza Johannes Singrenius = VD 16 P 817.

⁴⁰ Hely és nyomdász nélkül = VD 16 P 818.

⁴¹ RMK III. 231.

⁴² RMK III. 238.

⁴³ *Történelmi. . .* (I. a 16. sz. jegyzetet) 37.

⁴⁴ BALLAGI: *i. m.* 121. sz. — Keménynél a legkorábbi 1515-ből.

⁴⁵ BALLAGI: *i. m.* 111. sz.

⁴⁶ RMK III. 226.

⁴⁷ CAMERINI, Paolo: *Annali dei Giunti. Vol. I. Venezia—Firenze, 1962.*

⁴⁸ BALLAGI: *i. m.* 121., 201., 202., 217+218. sz.

⁴⁹ *Történelmi. . .* (I. a 16. sz. jegyzetet) 39.

hivatkozott. Onnan ismertette Kemény egy címlap nélküli könyv utolsó felét, amelynek kolofonját idézte: „De sanctorum invocatione liber salutaris finit foeliciter. Venetiis accuratissime reimpressus, ac diligenter correctus. In edibus Petri Liechtenstein Coloniensis Germani. Impensis vero Stephani Heckel de Riwlo Dominarum librarii Budensis. Anno virginei partus 1. 5. 12. die 2. Decembris” — legalól pedig Heckel István bélyege: H±S — negyedrébten, gót betűkkel, 13 ívre, de az 5 első hiányzik.⁵⁰

Az a körülmény, hogy címlap nélküli könyvről van szó, már eleve komoly bizonytalansági tényező. A mű szövegének azonosítása ezért nem is vezetett eredményre. A kölni eredetű velenicei nyomdász, Peter Liechtenstein tevékenysége 1497 és 1528 közötti időkeréből ismeretes, így ez önmagában nem okoz gondot. A nagybányai származású Stephanus Heckel budai kiadó eddig ismert kiadványai 1512. VIII. 3.⁵¹ és 1514. VII. 20.⁵² között láttak napvilágot. Igen problematikus azonban a „H±S” betűk sorrendje a budai könyvkereskedő jelvényének leírásában. Heckeltől három ilyen fametszet is ismeretes, de ezeken mindig „Stephanus Heckel” olvasható.⁵³ Így megalapozottnak tűnik Végh Gyula igencsak hitetlenkedő megállapítása, amely szerint „szokatlan és valószínűtlen a vezetéknev első helyen történt alkalmazása.”⁵⁴ Ilyenre ugyanis egyetlen példa sem akad a Mohács előtti időkből ismert immár 29 budai kiadói jelvény között.⁵⁵ Ha Kemény ilyen jellegű monogramot olyan kiadványokból írt le, amelyekből példány ma ismeretes,⁵⁶ úgy akkor mindig pontosan és helyes sorrendben közölte a betűket. Ezek alapján osztani kell Végh szkepszisét e kötet hitelességét illetően. A koholtság gyanúját megerősíteni látszik, hogy a Kemény által közölt kolofonszöveg rendkívüli azonosságot mutat az általa ezt közvetlenül megelőzően,⁵⁷ illetve azt követően⁵⁸ leírt két esztergomi miscskönyv zárószóival.

Háttra van még Kemény három olyan leírása, ahol más forrásból a mai napig is teljességgel ismeretlen budai kiadót, illetve azoktól egy-egy kiadványt ismertet. Közülük időrendben az első:⁵⁹ „Fratris Arnoldi de Bryennio oratoris elegantissimi sermones de tempore summa diligentia recogniti, — alább a szent szűz képe — alatta ilyen bélyeg: W±I (híhetőleg Wardiai István bélyege), s ez alatt Laus Deo semper — a könyv végén „Fratris Arnoldi de Bryennio oratoris elegantissimi sermones de tempore summa diligentia recogniti finiunt feliciter Parisiis [így!] in edibus Ascensionibus, et Joanis Peticij. Anno partus virginei M. D. XI. impensis vero honesti viri Stephani de Wardia, librarij budensis in Ongria — negyedrébten — gót betűkkel. — 41 ívre tömötten, s két osztályban nyomatva.” A fenti bibliográfiai jellegű leírást több igen konkrét adatot tartalmazó ismertetés követi a nagyenyedi kollégium könyvtárának B. 309. jelzetű könyvéről: a kötésről, a korábbi tulajdonosról és más kéziratok bejegyzésekről.

Mindez látszólag igen meggyőzővé teszi a leírást. A kiadvány valódiságának azonban számos tényező ellene mond. Így „Arnoldus de Bryennio” nevű domokos szerző az egész lexikális irodalomban⁶⁰ teljességgel ismeretlen. A neves párizsi nyomdász és kiadó, Joannes Parvus (Petit — Klein) — neve Keménynél (feltehetőleg csak a nyomdász hibájából) „Peticius”-ként szerepel — 1511-ben valóban tevékenykedett. Kiadványainak legkorszerűbb bibliográfiájában — év nélkül —

⁵⁰ BALLAGI: *i. m.* 139. sz.

⁵¹ RMK III. 180. = *Történelmi...* (I. a 16. sz. jegyzet) 39.

⁵² RMK III. 196. = *Történelmi...* (I. a 16. sz. jegyzet) 40.

⁵³ VÉGH: *i. m.* 18–20. sz.

⁵⁴ VÉGH: *i. m.* 22. sz.

⁵⁵ *Le livre dans l'Europe de la renaissance.* Nantes, 1988. 170–181.

⁵⁶ RMK III. 165. = *Történelmi...* (I. a 16. sz. jegyzet) 31–32. — RMK III. 206. = *Történelmi...* (I.

a 16. sz. jegyzet) 34.

⁵⁷ RMK III. 180.

⁵⁸ RMK III. 186.

⁵⁹ *Történelmi...* (I. a 16. sz. jegyzet) 34.

⁶⁰ *Index bio-bibliographicus notorum hominum (= IBN). Pars C. Sectio generalis.* Osnabrück.

— Mind „Arnoldus”, mind „Bryennio”, mind pedig „Briennio” alatt ismeretlen.

meg is található ez az „Arnoldus de Bryennio”-féle mű,⁶¹ azonban belőle egyetlen példány sem ismeretes. Ez az adat pedig — Gárdonyi Albert közvetítésével, aki nem tüntette fel az évszámot⁶² — éppen Keménytől származik. Több mint valószínű, hogy a 41 év terjedelmű, tehát meglehetősen testes párizsi kiadványból egyetlen példány sem maradt fenn Franciaországban, vagy máshol, ahol a korai párizsi kiadványok bibliográfiájához gondosan regisztrálták a könyvtárak állományát, csak egyedül Nagyenyeden, annak 1849-i pusztulása előttig.

A hazai szakirodalomban is többek kétkedése jutott már eddig is kifejezésre ezzel kapcsolatban. Ballagi Aladár szerint Kemény „nemcsak magyar sorrendben adja Wardiai István budai könyvárus jegyét, hanem — példátlanul — még keresztnevét is magyarra fordítja!”⁶³ További kétsége jeléül azt írja, hogy Kemény szerint „állítólag megvolt 1849 előtt Nagyenyeden a ref. kollégium könyvtárában.”⁶⁴ Végh Gyula szerint „magyar írásmódú jelvény egy sem ismeretes és nem is valószínű.”⁶⁵ E fenti kétkedéseket a Mályusz által megfogalmazottak után határozott tagadássá kell erősíteni: ez a tétel Kemény kitalálása.

A második budai könyvkereskedő és kiadó, aki egyedül Kemény következő leírásából ismeretes, Antonius Murarius: „Matthie Paulini Pludentini Rheti De scientias discendi arte omnibus quidem sed preprimis studiose iuventuti summe necessaria accessit Cunradi Grebelii Tygurini prologus — alább ilyen M±A s alatta Antonius Murarius bibliopola Budensis. A könyv végén: Impressum ex archetypo Nurenberge per excursorie artis opificem Fridericum Peypus, impensis vero honesti viri Antonii Murarii bibliopole Budensis. Anno M. D. XIII. Kal. Sept. — Nyolcadrétben, gót betűkkel 17 ívre tömötten nyomtatva.”⁶⁶ A kötet lelőhelyét Kenderesi Ferenc barátja könyvtárában jelölte meg, aki azt 1816-ban Kolozsvárott Szetmári Pap Mihály hagyatékából vásárolta.

A nyomdász neve, működési helye és ideje ez alkalommal is gond nélküli: Friedrich Peypus 1512–1534 között valóban jelentős mennyiségű könyvet állított elő Nürnbergben.⁶⁷ Szokatlan azonban, hogy a tankönyvet ezekben az években — az akkoriban általánosan használt negyedrét helyett — nyolcadrét formátumban jelentették volna meg. Az összes további adat már nem volt azonosítható a szakirodalomban: mind „Matthias Paulinus Pludentinus Rhetus”, mind „Conradus Gebelius Tygurinus” ismeretlen.⁶⁸ Ugyanígy sehol máshol sem fordul elő „Murarius [Maurer?] Antal” nevű, ahogy Kemény írta, budai kiadó jelvényével egyetemben. Az ezáltal keletkező gyanút itt is csak fokozza a könyvkereskedő jelvényében leírt monogram betűinek magyaros sorrendje. Ennek megfelelően már mind Ballagi,⁶⁹ mind Végh⁷⁰ kételyeinek adott kifejezést. A kiadványt a fentiek után immár bizonyosan Kemény koholmányának kell minősíteni.

Az utolsó tétel, amely Kemény ismertetéséből most vizsgálódás alá kerül, ugyancsak egy további, immár harmadik, más forrásból ugyancsak tökéletesen ismeretlen budai kiadóról tudósít, ez alkalommal szintén a Nagyenyeden elpusztult neves könyvtárból: „Index geographicus locupletiss: veterum authorum latiorum summa industria Georgii Sabini congestus cum provocatione ad singulum authorem. A könyv végén: Impensis Leonardii de Sessardia bibliop: Budensis solertissime impressum Taurini per Antonium Ronotum. Anno dni. M. D. XXiiij. Mense Junio. — Negyedrétben, latin betűkkel, 13 ívre.”⁷¹

61 RENOARD, Philippe: *Imprimeur et libraires parisiens du XVIe siècle. II.* Paris, 1969. 744. sz.

62 Gutenberg Jahrbuch 1940. 161.

63 BALLAGI: *i. m.* 130. sz.

64 BALLAGI: *i. m.* 130. sz.

65 VÉGH: *i. m.* 22.

66 *Történelmi. . .* (I. a 16. sz. jegyzet) 42.

67 BENZING, Josef: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet. 2.* verb. und erg. Ausgabe. Wiesbaden, 1982. 354.

68 Így pl. VD 16.

69 BALLAGI: *i. m.* 154. sz.

70 VÉGH: *i. m.* 24.

71 *Történelmi. . .* (I. a 16. sz. jegyzet) 43–44.

A nyomdással ebben az esetben sincs probléma: Antonio Ranoto — és nem „Ronoto” — 1516 és 1533 között dolgozott Torino városában.⁷² A szerző és műve azonban teljességgel ismeretlen, nem csupán a torinói 16. századi nyomtatványok bibliográfiájában,⁷³ de másutt is. Georgius Sabinus neve alatt a nemzetközi szakirodalom csak egy németországi humanista írórt tart számon, akinek eredeti neve Schuler volt és aki 1508-ban született, legrégebb kiadványai pedig 1530-tól ismeretesek.⁷⁴ Így teljességgel valószínűtlen, hogy 17 éves korában földrajzi tankönyvet adott volna ki tőle, ráadásul Itáliában. A legsúlyosabb akadálya a hitelességnek ez esetben is a más forrásból teljességgel ismeretlen „Sessardiai [Szegszárdi?] Lénárd” budai könyvkiadó. Így jogos Ballagi kételkedő megjegyzése, aki szerint „állítólag megvolt Nagy-Enyeden, a ref. koll. ktárában”.⁷⁵ Az eddigiekből önként következik, hogy ezt a budai könyvkereskedőt kiadványával egyetemben ugyancsak törölni kell a Mohács előttről nyilvánartottak közül.

Összefoglalóan megállapítható tehát, hogy Kemény egyrészt úttörő munkát végzett, amikor elsőként állította össze az 1526 előtti budai könyvkereskedők és azok kiadványainak jegyzékét, ugyanakkor nyilvánvalóan nem tudott ez alkalommal sem ellenállni annak a kísértésnek, hogy ezeknek a hazai kultúrtörténet szempontjából kétségtelenül jelentős budai kiadványoknak a sorába ne iktasson néhány érdekesnek ható, de csak általa kitalált is. A fentiekben kísérlet történt annak tisztázására, hogy melyek azok a nevek és művek, amelyek kétségtelenül Kemény koholmányai, ugyanakkor néhány esetben, éppen az ő e témában végzett gondos gyűjtése és a Mohács előtti budai kiadványok — különösen a tankönyvek — rendkívüli ritkasága miatt lehetséges, hogy olyanokat is megörökített, amelyekről ma már egyetlen példány sem ismeretes. Az azonban bizonyos, hogy „Wardiai István”, „Murarius Antal” és „Sessardiai Lénárd” neve egyszer és mindenkor törölnöd a Mohács előtti budai könyvkereskedők jegyzékéről.

BORSA GEDEON

A magyar nyelvű unitárius sajtó 1861-től 1947-ig. A magyar nyelvű unitárius sajtó történetének feltárásakor 1861-et, a *Keresztény Magvető* indulási évét vettem kiindulópontnak. A hatvanas évek elején Erdélynek mindössze négy magyar nyelvű lapja volt: a *Kolozsvári Közlöny*, a *Korunk* és a *Keresztény Magvető* Kolozsvárt, valamint a *Székelly Néplap* Marosvásárhelyen.¹ Az unitárius *Keresztény Magvető* a harmadik volt a megjelenés sorrendjében. A lapok történetének feltárását az 1947-ben megjelent *Unitárius Szórvánnyal* zárom.

A magyar sajtó története II. 1. kötetében az 1860-as évek sajtóját konzervatív, liberális, határozati párti, balközépi, irodalmi, szórakoztató és művelődési sajtóra osztja fel. A művelődési sajtó csoportjában helyezi el a szakmai periodikákat, és ide sorolja a felekezeti színezetű egyházi és iskolai témával foglalkozó lapokat.² Lakatos Éva bibliográfiájában az irodalmi folyóiratok között szerepelteti pl. a *Keresztény Magvetőt*.³ Kemény György a vallásos, egyházi, hittudományi, hitbuzgalmi, egyházszerkezeti lapok csoportjában tünteti fel az általam kutató unitárius folyóiratokat.⁴ Az Ungváry Rudolf által 1990-ben összeállított *Osztaurusz*, a Nemzeti Periodika Adatbázis tezaurusza szintén külön szerepelteti a vallási periodikákat. A Kemény György- és Ungváry Rudolf-féle

⁷² BERSANO BEGEY, Marina: *Le cinquecentine piemontesi*. Torino, 1961. 494–496.

⁷³ BERSANO BEGEY, ... (I. a 72. sz. jegyzet) 494–496.

⁷⁴ JÖCHER: *i. m.* IV. Leipzig, 1751. 9–10.

⁷⁵ BALLAGI: *i. m.* 270. sz.

¹ KRISTÓF György: *Az erdélyi időszaki sajtó a kiegyezéstől a közhatalom változásáig 1867–1919* = MKsz 1938. 41–66.

² *A magyar sajtó története* II/1. kötet. 1848–1867. Szerk. KOSÁRY Domokos, NÉMETH G. Béla. Bp. 1979. Akadémiai Kiadó 8–9.

³ LAKATOS Éva: *Magyar irodalmi folyóiratok*. Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiai füzetek. Bp. 1975.

⁴ KEMÉNY György: *Magyarország időszaki sajtója 1911–1920-ig*. OSZK, Bp. 1942. 380.

felosztással egyetértve határoltam el az unitárius sajtót vallási, egyházi, egyházszerkezeti alapon a más tárgyú és más műfajú magyar nyelvű lapoktól. „A sajtó minden közösség történetének alakítója és egyúttal tükrözője. A sajtó történetének része. . . egy-egy nemzet irodalomtörténetének. . .”⁵ A legtöbb egyháznak közösségformáló szerepe és irodalomalkító ereje van, s ezeket a sajtó által is gyakorolja.

A magyar unitarizmus központja Erdély, azon belül Kolozsvár lett. Itt merült fel először unitárius folyóirat indításának igénye. Az első unitárius lapot 1861-ben alapította Kriza János püspök. Az unitárius szellemi pezsgés ideje ez, Kriza János és Brassai Sámuel személyiségéhez és munkásságához kapcsolhatóan. Az 1885-ben alapított Dávid Ferenc Egylet⁶ alapszabályában kitűzött céljait messzemenően elérte: az unitárius kereszténységért missziói, népművelési és általános kulturális tevékenységet fejtett ki, folyóiratokat (pl: *Unitárius Közlöny* 1888–1948., *Kévekötés* 1930–1936.) és sorozatokat adott ki. A századforduló után már nemcsak Kolozsvárt jelent meg unitárius lap, hanem Székelykeresztúron és Székelyudvarhelyen is. A trianoni békeszerződést követően megalakult 1921-ben az Unitárius Irodalmi Társaság,⁷ amely folytatta a megkezdett, ám az I. világháború által megszakított unitárius irodalmi hagyományokat. A 20-as évektől tovább bővült az unitárius folyóiratok köre. Az első budapesti unitárius folyóirat: az *Unitárius Értesítő* 1922-ben indult, a 30-as években Brassó (*Unitárius Jövendő*), sőt Bukarest (*Unitárius Hírnök*) is felzárkozott a lapalakításban. E fellendülés ívét a II. világháború törte meg. A háború alatt egyetlen lapot tudtak nagy nehézségek árán a szerkesztők megjeleníteni: az *Unitárius Közlönyt*. Az 1945 utáni unitárius sajtó Magyarországon a budapesti *Unitárius Élet* és a rövid életű debreceni *Unitárius Szórvány* c. lapokkal indult 1947-ben. Az immár romániai Erdély területén csak 1971-ben folytatódik a *Keresztény Magvető*, s annak melléklapjaként 1990-ben az *Unitárius Közlöny*.

A napjainkban megjelenő magyar nyelvű unitárius lapok a következők: *Unitárius Élet* (Budapest), *Keresztény Magvető*, *Unitárius Közlöny* (Kolozsvár). A lapok történetének megírásához két leelőhelyen: az Országos Széchényi Könyvtárban és a Budapesti Unitárius Egyház könyvtárában (továbbiakban OSZK; BUE) végeztem kutatásokat. A két leelőhely állománya bizonyos szempontból nem volt teljesen azonos. Az *Unitárius Közlöny* példányai az OSZK-ban 1944-ig találhatóak, a BUE-ban 1948-ig. A *Kévekötés* c. folyóirat példányai az OSZK-ban 1933-tól vannak meg, a BUE-ban 1930-tól. Az *Unitárius Jövendő* példányai az OSZK-ban 1941-ig lelhetőek fel, a BUE-ban 1942-ig. Az *Unitárius Hírnök* és az *Unitárius Szórvány* c. lapok példányait csak a BUE-ban találtam meg, az OSZK-ban nem. Magyar nyelvű, a történelmi Magyarország és Románia határain kívül megjelenő unitárius lapot nem találtam leelőhelyeimen. Ferencz József nyugalmazott püspök közlése szerint a két országon kívül, másutt nem jelent meg magyar nyelvű unitárius lap. A történelmi Magyarország és Erdély határain kívül egy magyar nyelvű unitárius lapot leltem fel: az *Unitárius Hírnök*

⁵ *A magyar sajtó története I. kötet. 1705–1848.* Szerk.: KÓKAY György. Bp. 1979. Akadémiai Kiadó, 11.

⁶ A Dávid Ferenc Egylet 1885-ben alakult meg Kolozsvárt. Alapította: Dr. Brassai Sámuel, titkára Dr. Boros György. Az egylet célja az unitárius keresztény vallásos és erkölcsös élet ápolása és emelése. 1888-ban lapot indítottak *Unitárius Közlöny* címmel. Felolvasó esteket, előadásokat tartottak vallási, kulturális és egyéb témákban. Az egylet kebelében létesültek helyi fiókegyletek. A Dávid Ferenc Ifjúsági Egylet lapja az 1936-ban indított *Kévekötés* volt. A budapesti Dávid Ferenc Egylet 1900-ban alakult, Ürmösi Miklós elnökletével. Az egyleten belül Erdélyben és Budapesten is tevékenykedett a Nők szövetsége. Az egylet működése a II. világháborút követően megszakadt. Napjainkban Magyarországon és Erdélyben is újjászerveződött a Dávid Ferenc Egylet. Vö. BENCZÉDI Pál: *A Dávid Ferenc Egylet története*. Kolozsvár, 1935.

⁷ Az Unitárius Irodalmi Társaság Dr. Ferenczy Géza elnökletével alakult, 1921-ben, Kolozsvárt. A *Keresztény Magvetőt* saját folyóiratának nyilvánította, és gondoskodott annak rendszeres megjelenéséről. A társaság kezdeményező szerepet töltött be újabb lapok indításában, egyéb kiadványok megjelentetésében; irodalmi pályázatokat hirdetett, a díjazott munkákat publikálta. A társaság tevékenységét a II. világháború szakította meg.

címűt, amely Bukarestben jelent meg 1933–1938-ig. Az egyes lapok leírását és történetét időbeli sorrendben közlöm.

A lapok címjegyzéke:

1. *Keresztény Magvető* Kolozsvár, 1861–1863, 1867–1918, 1922–1944.
2. *Unitárius Közlöny* Kolozsvár, 1888–1919, 1921–1948.
3. *Fiatalság Barátja* Kolozsvár, 1892–1895, 1897.
4. *Nők Világa* Kolozsvár, 1902–1908.
5. *Unitárius Egyház* Székelykeresztúr, 1905–1918; 1921–1944.
6. *Unitárius Szószék* Székelyudvarhely, 1907–1918.
7. *Egyháztársadalom* Dicsőszentmárton, 1913–1917.
8. *Unitárius Értesítő* Budapest, 1922–1944.
9. *Kévekötés* Székelykeresztúr, 1930–1936.
10. *Unitárius Evangélium* Kolozsvár, 1933–1934.
11. *Unitárius Hírnök* Bukarest, 1933–1938.
12. *Unitárius Jövendő* Brassó, 1939–1941.
13. *Unitárius Szórvány* Debrecen, 1947.

A lapok címét követően a megjelenés helyét, idejét, időszakosságát és alakját közlöm. A nyomdákat időrendben sorolom fel. Ha azonos nyomdából került ki a sajtótermék, de a nyomda neve változik, az első nyomda után zárójelben közlöm megváltozott nevét, illetve későbbi elnevezését. A következő részben sorolom fel a lap teljes megjelenése alatt működő szerkesztőket, a bekapcsolódás időrendjében. Ezt részletes történeti ismertetés követi. Utolsó adatként kutatási leelőhelye(i)met nevezem meg, és jelzem a teljes példányszámot, a hiányzó példányokat zárójelben sorolom fel.

Ezúton fejezem ki köszönetemet a kutatás során nyújtott segítségért a Budapesti Unitárius Egyháznak, Dr. Ferencz József nyugalmazott püspöknek és Dr. Kaplayné Shey Ilona könyvtárosnak.

* * *

1. Keresztény Magvető

Kolozsvár
1861–1944.

Megjelent: 1861–1863, 1867–1868: évenként, 1870–1874, 1927: negyedévenként, 1875–1926, 1928–1944: kéthavonta, nyolcadrét alakban.

Szünetelt: 1864–1866, 1869, 1919–1921.

Nyomda: 1861–1910: Római Katolikus Lyceum Nyomdája (K. Papp Miklós gózsajtója, K. Papp Miklós örökösei nyomdája, Magyar Polgár Könyvnyomda, Ajtai K. Albert könyvnyomdája, Ajtai K. Albert Magyar Polgár Könyvnyomdája), 1911–1913: Gámán János és örököse nyomdája, 1914–1916: Egyesült Könyvnyomda RT, 1917–1925: Kolozsvári Hírlap Rt Nyomda, 1926: Minerva Irodalmi és Műintézet RT, 1927–1931: Corvin Könyvnyomda, 1932–1933: Grafic-Record Nyomda, 1934: Hermes Nyomdávalallat, 1935: Tipográfiai Orient, 1936–1944: Tipográfiai Pallas (Pallas Nyomda, Lengyel Nyomda)

Szerkesztők: 1861–1863: Kriza János, Nagy Lajos; 1867–1869: Ferencz József, Buzogány Áron; 1870–1877: Ferencz József, Kovács Antal; 1878–1904: Péterfi Dénes, Kovács János; 1905–1910: Péterfi Dénes; 1911–1918: Dr. Gál Kelemen, Gálfi Lőrinc; 1922–1924: Dr. Borbély István, Vári Albert; 1925–1928: Dr. Borbély István, Dr. Ferenczy Géza, Dr. Kiss Elek, Vári Albert; 1929–1937: Vári Albert; 1938–1944: Vári Albert, P. Szentmártoni Kálmán

A *Keresztény Magvető* elsőként alapított és leghosszabb időn át megjelent lap. Az első években évenként egy kötetben jelent meg, s túlnyomórészt egyházi beszédek, történelmi és tanügyi tanulmányokat tartalmazott. Az 1870-től periodikusan megjelenő folyóirat az unitárius kereszténység, a tudományos és vallási szabadelvűség képviselője volt. A létrehozott rovatok sajátos arculatot biztosítottak a lap számára. Az 1870-ben kialakított Egyházi dolgozatok gyakorlati használatra rovatcím 1899-től Egyházi dolgozatokra változott. 1911-től az Önálló cikkek, tanulmányokhoz kerültek a fenti rovatokban közölt munkák, és 1927-től újra önálló rovat lett az Egyházi dolgozatok. Az Egyházi Élet 1874-től jelent meg a *Keresztény Magvető*-ben, amely 1911-ben az Önálló cikkek, tanulmányok cím alatt gyűjtötte az egyház hétköznapijaira, ünnepeire vonatkozó írásokat, 1927-től pedig visszakarta eredeti rovatcímét: az Egyházi élet-et. A Hittaniak, bölcselmiek rovat cikkei is bekerültek 1911-től az Önálló cikkek, tanulmányok rovatba, 1927-ben újból a régi címen adták ki a hitéleti, vallásbölcseleti publikációkat. A Nevelés és oktatásügyiek 1927-ben Nevelési és oktatásügyi dolgozatokra változott; e rovatban jelentek meg az unitárius iskolák nevelési, oktatási vonatkozású közleményei, valamint az unitárius nevelés ügyét érintő dolgozatok. Az Életiratok, történelmi és statisztikai adatok rovatcím hosszúnak bizonyult, s téma szerint is igényelte az önállósulást, ezért 1911-ben Irodalom cím alatt jelentek meg az életiratok, történelmi cikkek, 1927-től inkább osztódott a rovat, az egyháztörténeti írások a Történelmi dolgozat rovatba kerültek. A Vegyesek c. rovat 1911-ben Vegyes Közleményekre módosult, s az 1880-ban kialakított Különlélek is rövid közleményeket tartalmazott. Az egyház gazdasági híreit az Aranykönyv rovat ismertette. A Könyvismertetések 1872-től a megjelent unitárius vonatkozású könyvekről közölt rövid beszámolót, majd 1880-tól Irodalmi értesítő-re módosult a rovat címe.

A *Keresztény Magvető* hosszú megjelenési ideje alatt több munkatárs vett részt a szerkesztésben a feltüntetett szerkesztők mellett, mindnyájukat felsorolni az ismertetés átfogó jellege miatt nem áll módomban. Íme néhány a sok közül: Brassai Sámuel, Jakab Elek, Kőváry László, Benczédi Gergely, Csegezi László, Kanyaró Ferencz, Kelemen Lajos, Lőfi Ödön, Dr. Varga Béla, Benczédi Pál, Kauntzné Engel Ella, Péter Lajos, Kovács Lajos, ifj. Ferencz József, Szent-Iványi Sándor, Gr. Kuun Géza, Dr. Gál Kelemen.

Az I. világháború alatt a folyóirat foglalkozott a háború egyházat érintő mozzanataival; az elesett katonákról megemlékezést közölt. Az 1918-tól 1921-ig tartó hallgatás után az 1921-ben megalakult Unitárius Irodalmi Társaság adta ki a *Keresztény Magvetőt*, és folytatta a korábban kiépített tartalmi hagyományokat. A lap további jellegzetessége volt, hogy az 1900-as években Gyöngymondatok címmel híres emberek aforizmáiból, Gondolatok címmel pedig Báró Petrichevich Horváth Kálmán vallásos elmélkedéseiből adott válogatást. A *Keresztény Magvető* 1971-ben újraindult Kolozsvárt, negyedévenkénti megjelenéssel, nyolcadrét alakban. A szerkesztőbizottság elnöke Dr. Kiss Elek püspök volt. Az első szám előszavában jelölték meg céljukat: „Mi folytatni akarjuk a folyóirat eddigi munkáját. Célunk, hogy a teológia és az egyháztörténet köréből készített tanulmányok, dolgozatok, egyházi és szertartási beszédek közlésével szolgáljuk a lelkészek elméleti és gyakorlati továbbképzését, valamint az egyházi élet és munka időszerű kérdéseinek és eseményeinek, egyházi folyóiratok és teológiai munkák szemléjével tájékoztassuk őket.” (1971. 1–2. szám 7. l.) A Szószék-Úrasztala, az Egyházi Élet, a Hírek és a Könyvszemle rovatok biztosítják a kitűzött célok megvalósítását.

Lelőhely: OSZK (teljes)
BUE (teljes)

2. Unitárius Közlöny

Kolozsvár
1888–1948.

Megjelent: 1888–1944: augusztusig havonta, 1945–1948: rendszertelenül. 1888–1943: nyolcadrét, 1944–1948: negyedréte alakban.

Szünetelt: 1944. szeptember — 1944. december.

Nyomda: 1888-1906: Gámán János örököse nyomda, 1907—1913: „Ellenzék” Könyvnyomda, 1914—1916. május: Gámán János örököse nyomda, 1916. június—1916. október: Corvineum Nyomdavállalat, 1916. november—1917. február: Egyesült Könyvnyomda RT, 1917. március—1917. augusztus: Kolozsvári Hírlap Könyvnyomda RT, 1917. szept.—december: Lepage Lajos könyvnyomdája, 1918. január—október: Gombos Nyomda, 1918. november—december: Globus Nyomda, 1919—1920. Stief Jenő és Tsa könyvnyomdája, 1921—1926: Minerva RT Könyvnyomda, 1927—1935: Grafic-Record Könyvnyomda, 1936. jan.—1936. június: Tipográfiai Orient, 1936. július—1944. augusztus: Minerva RT Könyvnyomda, 1945. január—1946. január: Minerva RT Könyvnyomda, 1946. február—1948: Tipografia Pallas. Szerkesztők: 1888—1892: Nagy Lajos és Boros György, 1893—1897. június: Brassai Sámuel és Boros György, 1897. július—1918: Boros György, 1919—1921: Dr. Boros György és Dr. Borbély István, 1922—1924: Dr. Boros György és Pap Domokos, 1925—1927: Dr. Kiss Elek, Pap Domokos, Pálfi Márton és Dr. Varga Béla, 1928—1932: Szent-Iványi Sándor, 1933. január—október: Ürmösi József, 1933. november—1934: Szent-Iványi Sándor, 1935—1944. február: Benczédi Pál, 1944. március—augusztus: Dr. Kovács Lajos, 1945—1948: Dr. Kovács Lajos.

A lap indulását megelőzte az 1885-ben alapított Dávid Ferenc Egylet egyleti Értesítője. 1887. október 6-án jelent meg rendkívüli számként a folyamatos kiadás előtt az *Unitárius Közlöny*, amelyben a szerkesztők felhívásukban megjelölték az induló folyóirat céljait: a *Keresztény Magvető* által elkezdett programhoz való csatlakozást, a vallásos és erkölcsös élet ébresztésére irányuló irodalmi munkálkodást. Ezenkívül a mindennapi élet gondjainak megoldásában útmutatóként akart szolgálni, a Dávid Ferenc Egylet fiókegyleteit kívánta segíteni, részükre nyilvánosságot biztosítani, az unitárius szellemű hagyományok folyamatossága érdekében az egyház alakjairól életrajzot közölni. A más országokban élő hitrokonok munkáját figyelemmel akarta kísélni, valamint irodalmi, egyháztörténeti pályázaton díjazott műveket hasábjain megjelentetni. Az *Unitárius Közlöny* egyik fő céljaként jelölte meg azt, hogy egyleti lapként távol áll a programjától a felekezeti szűkkebléség, ahogy a Dávid Ferenc Egylet sem zárta ki tagjai köréből a más vallásúakat. A szerkesztőket munkatársak segítették a lap kitűzött céljainak elérésében. Az ismertetés átfogó jellege miatt csupán néhányat sorolok fel közülük: Fanghenc Gyűjtő Izabella, Perczelné Kozma Flóra, Raffai Irma, Tarcsafalvy Albert, Györfi István, Ferencz József, Kővári Jakab, Lőrinczy Dénes, Dr. Simén Dániel. Az *Unitárius Közlöny* tartalmi jellegzetességében — témaköreit, rovatait illetően — a leggazdagabb unitárius lap. Tartalmi vonulatában mindvégig megfigyelhetők a vallásos tárgyú költemények, a vallásos és erkölcsi tárgyú vezércikkek, elbeszélések, jeles unitárius személyiségek életrajza, közoktatásról, népművelésről szóló publikációk, értesítések az egyházi és iskolai mozgalmakról, tudósítások az egyházi életről. Ezek a tartalmi sajátosságok többnyire változó elnevezésű rovatokba tömörültek. Az Életrajzok és rokontárgyúak rovatban jelentek meg az unitárius elődök illetve kortársak munkásságáról szóló írások. Az Egyházi és iskolai mozgalmak (a 30-as évektől Egyházi élet és iskolai hírek) az unitárius egyház iskoláival kapcsolatos nevelési, oktatási ügyekről adott tájékoztatást. Az Egyleti élet és munkásság (1934-től Egyleti élet) a fiókegyletek működéséről, kulturális, gazdasági vonatkozású eseményekről, felolvasó estekről tudósított. A Hazánk és a külföld (utóbb Külföldi hírek) rovata értesített a határainkon kívüli unitárius eseményekről, cikkeiben bemutatott más országbeli unitárius közösségeket. A Helyzetünk és jövőnk taglalta az unitárius jelen problémáit, utalva a jövő kilátásaira. Az Irodalmi rovat ismertette az unitárius könyveket, kiadványokat az olvasóval. A Nők világa rovatként indult, majd 1902-től 1908-ig melléklapként működött (1. a 4. sz. lapot), 1909-ben pedig ismét rovatként került vissza az *Unitárius Közlönybe*, amely nőket érintő és érdeklő írásokat közölt. Az ifjúságnak szóló rovat neve, tartalma változott legtöbbször az évek során. Ifjak köre címmel indult 1898-ban rovatként, ezt megelőzően *Fiatalság Barátja* címmel 1892—1897-ig az *Unitárius Közlöny* melléklapjaként jelent meg (1. a 3. sz. lapot). A rovat későbbi címei: *Fiatalság barátja*, *Ifjúság*, *Ifjúság köréből*, *Az ifjúság részére*. E rovat tartalmazta

az unitárius fiatalokat érdeklő tudósításokat, ifjúsági találkozókra szóló híreket, és bemutatta a cserkészmozgalmat. Az 1934-ben indított Gyermekvilág szólt a legifjabb unitárius réteghez. „A természet világából” alcímmel ismeretterjesztő írások jelentek meg gyermekek számára érthető stílusban, „Bibliaóra” címen útmutatást adott, mit olvassanak a kisiskolások a Szentírásból; ezeken kívül találós kérdésekkel tarkította a gazdagon illusztrált rovatot. A Tűzhely mellett rovata bensőséges hangulatot árasztva olvasmányt adott a népnek az emberi élet hétköznapjairól, ünnepeiről. Az *Unitárius Közlöny* 1928. évi kötetében találtam egy *Ifjúság* c. melléklapot, amely egy alkalommal jelent meg, folytatás nélkül.

A rovatok gazdagsága mellett egyéb jellegzetességek is találhatóak az *Unitárius Közlöny* példányaiban: „Ima” címmel imákat, elmélkedéseket adott közre neves hazai és külföldi szerzőktől. Sorozatok, folytatásos cikkek is megjelentek hasábjain, pl.: „12 cikk az unitarizmusról” (1899.), „Az élet örömeiről” (1898.). „Mulattató” címmel székely viccekkel szórakoztatta a lap olvasóit. A folyóirat hátoldalán a tartalommal összeegyeztethetően hirdetések (pl. orgonakészítő mester hirdetését, könyvhirdetését), valamint vasúti menetrendet közölt. Bár 1919-ben eltűntek régi tartalmi jellegzetességei, ekkor egyetlen egyházi lapként volt jelen a magyar nyelvű unitárius sajtóban. 1921-ben mint egyházi lap megszűnt, visszavette korábbi tartalmi jegyeit; az átmeneti helyzet mindössze két évig tartott. A II. világháború alatt — 1944 augusztusát követően — is megjelent, míg a többi unitárius lap kiadása szünetelt. A 40-es évekre kisebb terjedelemben, a rovatok el-eltűnésével jelentek meg a lap egyes számai, sőt a megjelenés is rendszertelenné vált. A BUE-ban folytatott kutatás során utolsó megjelenésként az 1948-ban kiadott 1. és 2. számot leltem fel. Dr. Szabó Árpád, a később újra indult *Unitárius Közlöny* felelős szerkesztője közlése szerint a lap megjelenését 1949-ben tiltotta be az illetékes romániai hatóság.

A hatvan éven át működő folyóirat 1990 júliusában negyven évnyi hallgatás után folytatta tevékenységét. Az *Unitárius Közlöny* ekkor már az 1971-ben újraindított *Keresztény Magvető* mellékleteként van feltüntetve. A szintén 1990-ben újjászervezett Dávid Ferenc Egylet lapjaként újabb hatósági engedélyt nem kaphatott volna, ezért adminisztratív okok miatt szerepel a *Keresztény Magvető* mellékleteként. Az *Unitárius Közlöny* Kolozsvárt jelenik meg, havonta, negyedréti alakban.

A szerkesztőbizottság tagjai: Dr. Szabó Árpád, Molnos Lajos, Dr. Rezi Elek, Gál Mária, N. Kiss Ágnes. Az 1990. évi első szám előszavában Dr. Szabó Árpád jelöli meg a korábbi hagyományokra épülő célokat: „...imádságban és munkában kiformált hűséget és kitartást, valamint a jelen valóságban fogant, de Istenre tekintő és jövőt építő reménységet szeretnők munkálni e lap sajátos eszközeivel”. (1990. I. (62.) évf. 1. sz. 2. I.)

Lelelőhely: OSZK (Hiány: 1910. 1–7., 1936. 10–12. sz., 1935. 12. sz., 1937. 1., 3., 4., 6. sz., 1945. 1–3. sz., 1946. 1–2. sz., 1947. 1–4. sz., 1948. 1–4. sz.)

BUE (teljes).

3. *Fiatalság Barátja*

Kolozsvár

1892–1897.

Megjelent: 1892–1895, 1897: alkalmanként, nyolcadrét alakban.

Szünetelt: 1896.

Nyomda: 1892–1897: Gámán János örököse nyomda

Szerkesztők: 1892: Nagy Lajos és Boros György, 1893–1897: Brassai Sámuel és Boros György.

Az *Unitárius Közlöny* melléklapjaként indul 1892-ben. A szerkesztők hivatkoznak előszavukban arra, hogy Brassai Sámuel 41 évvel korábban is próbálkozott ifjúsági lappal, de csak hat számig jutott el. Szinnyei szerint az említett ifjúsági lapot Pesten szerkesztette. (*Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1891.)

A mellékleteként kiadott *Fiatalság Barátja* az unitárius ifjaknak a jóra nevelésben biztosít folyamatosságot, azoknak, akik az iskolából már kikerültek. A lap alkalmanként jelent meg; 1892-ben az

1. sz. Nyári szám; a 2. sz. Téli szám; 1893-ban a 3. sz. Konfirmációs számként jelent meg. 1894-ben a 4. sz. Karácsonyi szám. Ezt követően csak sorszámozott a megjelenés, s az alkalom már nincs megjelölve: 1894. 5. sz.; 1895. 6.; 1897. 7. szám. 1896-ban nem jelent meg. A *Fiatalság Barátja* imákat, bibliai részeket ajánlott a fiataloknak, amelyeket magyarul zattal látott el. Vasárnapi iskola címmel példázatokot, történeteket közölt. Játékokkal ismertette meg az olvasókat, rejtvényeket jelentetett meg, megfejtői között könyvjutalmat sorsolt ki.

A gazdag grafikus kidolgozás a fiatalok számára szemléletessé tette a mondanivalót. 1898-ban Ifjak köre, 1900-tól Az Ifjúság részére, illetve köréből címmel került vissza rovatként az *Unitárius Közlönybe* az öt évig lapként megjelenő *Fiatalság Barátja*.

Lelőhely: OSZK (teljes)

BUE (teljes)

4. *Nők világa*

Kolozsvár

1902–1908.

Megjelent: 1902: negyedévenként, 1903–1908: kéthavonta, nyolcadrét alakban.

Nyomda: 1902–1906: Gámán János örököse nyomda, 1907–1908: „Ellenzék” Könyvnyomda.

Szerkesztő: 1902–1908: Boros György.

Az *Unitárius Közlöny* melléklapja, 1902-ben vált ki a lapból, korábban rovatként ugyanezen címen jelent meg. A szerkesztő munkatársai: Fanghné Gyűjtő Izabella, Perczelné Kozma Flóra, Raffaj Irma.

Ferencz József előszavából: „A nők szószéke lesz, mert a nő hitével hegyeket tud elmozdítani.” (Ferencz József: Üdvözet a Nők Világának. *Nők Világa* I. kötet 5. b) A *Nők Világa* feladataként tűzte ki a valláserkölcsei érzelmek ébresztését, valláserkölcsei elvek terjedését, a keresztyényi szeretet hirdetését, jöttevés módozatait. Az indulás évében nem voltak önálló rovatok, de tematikájuk szerint elkülönültek a cikkek vallás-erkölcsi közleményekre, vallásos témájú költeményekre, önéletrajzokra. A Vegyes tartalmúakban írások jelentek meg a népviseletről, háziiparról, beteg gyermekek ápolásáról, a nők feladatairól. A Különfélékben foglalkoztak aktuális problémákkal pl. könyvtár létesítésére felhívást közöltek (1903.)

Lelőhely: OSZK (hiány: 1906, 1907, 1908.)

BUE (teljes)

5. *Unitárius Egyház* (1941-től: *Székykeresztúrköri Unitárius Egyház*)

Székykeresztúr

1905–1944. augusztus.

Megjelent: 1905–1918, 1921–1944. augusztus: havonta, negyeddrét alakban.

Szünetelt: 1919–1920.

Nyomda: 1905–1921: Szabó Kálmán könyvnyomdája, 1921–1939. június: Szabó Kálmánné könyvnyomdája (Tipográfia Cristurulsacuiesc), 1939. július–1944. március: Globus könyvnyomda (Csiky Albert könyvnyomdája), 1944. április–augusztus: Dr. Jodál Gábor könyvnyomdája

Szerkesztők: 1905–1910: Lőrinczi István, 1911–1914. július: Péter Lajos, 1914. augusztus–1916: Szász András, 1917–1918: Dr. Kiss Elek, 1921.: Dr. Kiss Elek, 1922–1923: Orbán Lajos, 1924–1925: ifj. Máthé Lajos, 1926–1939. június: Útő Lajos, 1939. július–1941. augusztus: Máthé Sándor 1941. augusztus–1944. augusztus: Marosi Márton

A Székykeresztúr Vidéki Unitárius Lelkészkör által kiadott egyházi és iskolai lap proklamációjában kijelentette: az egyház reformjáért akar harcolni, ennek érdekében élni kíván a nyomtatott betű hatalmával. Munkatársak voltak: Bárka József, Geréb Zsigmond, Molnár Kálmán.

A lap sorszámozását az első években az iskolai tanévhez igazítja (okt. – szeptemberig), e szokásán 1908-ban változtat, 1909-ben már a januári az 1. szám. Többször érte vád a szerkesztőséget a kíméletlen őszinteségért, de az *Unitárius Egyház* kritikai szellemét megőrizve merész hangon bírálta az egyház belső életét, az unitárius iskolák nevelési, oktatási tevékenységét. Máthé Sándor így felelt a szerkesztőséget ért vádakra: „Lapunknak mindig lesz elég erkölcsi bátorsága, ha kell, és úgy látja helyesnek, igazolni a régmúltat és elítélni a közelmúlt eseményeit. Cél: a mainál öntudatosabb unitarizmus.” (1939. 32. évf. 9–10. sz. 42. l.).

A rovatok tükrözték az *Unitárius Egyház* arculatát. Szemléjében rendszeresen figyelemmel kísérték a kortárs unitárius lapokat pl.: *Keresztény Magvetőt*, *Unitárius Szószéket*, az *Egyháztársadalom* és *Kévekötés* c. lapot. Az Egyházi és iskolai mozgalmak (Egyház és iskola; Egyházi, iskolai és társadalmi szemle) c. rovatában foglalkozott az egyházi reform és a megújítandó hitoktatás aktuális kérdéseivel, hasábjain e témában vitát indítványozott. Az egyházzal és iskoláiról szóló rovat a 10-es évek végén kettévált; külön rovat foglalkozott az Egyházzal, és külön a Neveléssel. Később a Tanügyben jelentek meg a hitoktatás reformjával kapcsolatos írások. A Tárca rovat helyt adott azok számára, akik valamely egyházi ill. iskolai ügyben szólni kívántak.

A 40-es évekre eluralkodik a politizáló hang, el-eltűnnek a korábban kialakított rovatok, de kritikus hangja változatlan. 1944-ben az egyes publikációkon érződött a kor fenyegetett légköre, a hitleri faji megkülönböztetés szellemének hatása. Példa erre egy idézet az ML-lel jelzett szerző cikkéből: „...én kizárnám az ótestamentum tanítását az iskolából és igehirdetésben is kerülném azt. Célszerű-e a zsidó erkölcs adagolása az ó-testamentummal?” (1944. 37. évf. 5. sz.)

Felmerült a kiadó lelkéször és a szerkesztőség részéről olyan terv, hogy *Unitárius Élet* címen kívánják folytatni a lapot, ám a sajtókamara erre vonatkozó engedélye hiányzott. Az 1947-ben induló budapesti *Unitárius Élet* nem a *Székekykeresztúri Unitárius Egyház*, hanem az *Unitárius Értesítő* utódjaként jelent meg.

Lelőhely: OSZK (Hiány: 1923. 4–5. sz.; 1924. 1–2. sz.; 1925. 12. sz.; 1928. 6. sz.; 1936. 11–12. sz.; 1938. 3–4. sz., 11–12. sz.; 1940. 8–12. sz.)

BUE (Hiány: 1923. 4–5. sz.; 1924. 1–2. sz.; 1925. 12. sz.; 1928. 6. sz.; 1930. 8. sz.; 1936. 11–12. sz.; 1938. 3–4. sz., 11–12. sz.; 1938. 3–4. sz.; 11–12. sz.; 1940. 8–12. sz.)

6. *Unitárius Szószék*

Székekyudvarhely

1907–1943.

Megjelent: 1907–1918, 1921–1943: negyedévente, nyolcadrét alakban.

Szünetelt: 1919–1920.

Nyomda: 1907–1918, 1921–1923: Becsek D. fia könyvnyomdája, 1924–1943: Globus Könyvnyomda (Csiky Albert nyomdája).

Szerkesztők: 1907–1911: Balázs Andor, Deák Miklós, Vári Albert, 1912–1915: Bölöni Vilmos, Deák Miklós, Ürmösi József, 1916–1918: Ürmösi József, 1921–1923: Ürmösi József, 1924–1929: Balázs András, 1930–1931: Benczédi Pál, 1932–1943: Sigmond József.

Az első szám nem folyóiratnak indult, egyházi beszédgyűjtemény volt. Magyarország ezeréves fennállásának emlékére készült 1896-ban. Az unitárius lelkészek szorgalmazták negyedévenkénti megjelenését. 1908-ra alakultak ki tartalmi jellegzetességei. Imákat, ágendákat, ünnepi szertartásra készült speciális egyházi beszédek közt az *Unitárius Szószék*, az 1925-től kialakult Szemle rovatban pedig figyelemmel kísérte az unitárius irodalmi kiadványokat.

Lelőhely: OSZK (teljes).

BUE (teljes).

7. Egyháztársadalom

Dicsőszentmárton

1912–1917. augusztus.

Megjelent: havonta, nyolcadrét alakban.

Nyomda. 1912–1917: „Erzsébet” Könyvnyomdai Műintézet

Szerkesztők: 1912–1916: Gvidó Béla, Nagy László, Ütő Lajos, 1917: Ütő Lajos, Szász Dénes, Bíró Pál

A Kükküllői Unitárius Egyházkör lelkészei a *Keresztény Magvető* és az *Unitárius Közlöny* mellett bővíteni kívánták az unitárius sajtót. A szerkesztők az induló folyóirat előszavában célként jelölték meg az egyént, családot, társadalmat, egyházat, hitet és hazát érintő hírek eljuttatását olvasóiknak. Az *Egyháztársadalom* figyelemmel kísérte az egyház mozgalmait, és cikkeket közölt az egyházközségek életéről.

A lap kialakított rovataiban a szerkesztőkön kívül az egyházkör lelkészei publikáltak. Az Otthon közvetlen hangú írásokat közölt, bensőséges, családi témákban; a Tárca ismertette az elhangzott egyházi beszédek rövidített változatát, ünnepi alkalmakra készült beszámolókat, valamint aktuális imákat. Különfélék cím alatt jelentek meg az unitárius egyház eseményeiről szóló hírek, tudósítások. A Hivatalos részben közölte a lap a pályázati felhívásokat pl. kántori vagy lelkészi állásokra. Az *Egyháztársadalom* utolsó oldalán helyt adott olyan hirdetéseknek, amelyek összeegyeztethetők voltak a lap publicisztikai célkitűzésével: könyvhirdetések, gyógyászati eszközöket árusító kereskedők hirdetései. Az első világháború hangulata beszűrődött a lapba, ugyanis 1915-től szót a sebesült katonákhoz, illetve azok elestéről. Folytatásos cikksorozatot is megjelentettek a szerkesztők, a folyamatos olvasottságot biztosítandó. (Pl. Ülör: Az ember mint egyházi tényező, 1915. V. évfolyam) A lap stílusa közvetlen, mindenki számára érthető nyelvezetű, nehezen érthető teológiai fejtegetéseket nem tartalmaz.

Lelőhely: OSZK (teljes)

BUE (teljes)

8. Unitárius Értesítő

Budapest

1922. június–1944. augusztus.

Megjelent: 1922. július–1929: havonta, negyedrért alakban, 1930–1932: kéthetente nyolcadrét alakban, 1933–1944: havonta, negyedrért alakban.

Nyomda. 1922.: Besskó Károly kő és könyvnyomdája, 1923–1927.: Bognár sajtóipari műhelye, 1928–1929. január: Jupiter Könyvnyomda (Klein Samu nyomda), 1929. február–1930.: Szepes-nyomda, 1931–1932. április: Pátria Rt., 1932. május–1944.: Máté Nyomda (Máté Ernő nyomdája)

Szerkesztők: 1922–1928.: Józán Miklós, 1929–1932.: Barabás István, 1933–1937.: Jancsi (később Dr. Iván László, 1937–1942.: Ferencz József, 1942–1944.: Szent-Iványi Sándor.

A békeszerződést követő első lapot Józán Miklós, későbbi püspök alapította a trianoni Magyarországon, az itt élő unitárius olvasóközönség számára. Az *Unitárius Értesítő* unitárius missziós célokat is szolgált. A szerkesztők munkatársai voltak: Perczelné Kozma Flóra, Botár Imre, Buzogány Anna, dr. Csiki Gábor. A lap népszerű modorban ismertette a hitigazságokat, nagy unitárius elődök életrajzát. A 30-as évekre kialakultak önálló rovatok. Az Erdély rovatban közölték az olvasóval az erdélyi unitárius vonatkozású híreket, eseményeket. Az Ifjúság rovat foglalkozott az ifjúsági mozgalmakkal pl. a 345. sz. János Zsigmond unitárius cserkészcsapat a Dávid Ferenc ifjúsági egyesület tevékenységével; a Krónika részletes beszámolót adott a lezajlott közérdekű egyházi eseményekről. Az Isten előtt, az Eszmék világa és a Jövő útain c. rovatok a hit, az unitárius eszme kérdéseit taglalta. A Hősök, emberek rovat emlékezett meg az unitárius múlt és jelen kiemelkedő alakjairól. A Hivatalos résznek nevezett rovat Józán Miklós aláírásával meghívót tartalmazott valamely egyházi eseményre, ill. gazdasági adatokat, felhívásokat közölt. A Könyvek rovat figyelemmel

kísérte az unitárius irodalmat, könyvkiadást. A rovatok a lap utolsó megjelenéséig megmaradtak, a második világháború nem változtatta meg az *Unitárius Értesítő* tartalmi jellegzetességeit. A hátsó borítón megjelentek unitárius iparosok, kereskedők hirdetései.

Mindkét lelőhelyen találtam egy példányt a Szentábrahámi Pihenő c. alkalmi megjelenésű tavaszi számból, mely az *Unitárius Értesítő* ifjúsági melléklete alcímmel jelent meg 1938. májusban, Ferencz József szerkesztette, folytatása a szerkesztő későbbi közlése szerint nem volt. A II. világháború után a lap folytatása az *Unitárius Élet*, amely 1947-ben indult Budapesten, Máté Ernő könyvnyomdájában (VIII., József u. 61.), kezdetben kéthetente jelent meg, Barabás István szerkesztésében. Az *Unitárius Élet* napjainkban is élő lap, immár kéthavonkénti megjelenéssel, jelenlegi szerkesztő Orbókné Szent-Iványi Ilona.

Lelőhely: OSZK (teljes)

BUE (teljes)

9. Kévekötés

Székelykeresztúr

1930–1936. augusztus

Megjelent: havonta, negyedréti alakban.

Nyomda: 1930–1931. augusztus: Füssy J. könyvnyomda, Torda, 1931. október–1932. augusztus: Thuroczy István könyvnyomda, Kézdivásárhely, 1932. október–1933. augusztus: Antal Nyomda, Brassó, 1933. október–1934. augusztus: Füssy J. könyvnyomda, Torda, 1934. október–1935. augusztus: Minerva nyomda, Torda, 1935. október–1936. január: Tipografia Ivan Hatiegau, Fogaras, 1936. február–április: Tipografia Orient, Kolozsvár, 1936. június–augusztus: Tipográfia Pallas Kolozsvár

Szerkesztők: 1930–1931. augusztus: Balázs Ferenc, Lőrinczi László, Máthé Sándor, 1931. október–1932. augusztus: Gyallay Pap Zsigmond, 1932. október–1933. augusztus: ifj. Szabó Sámuel 1933. október–1935. augusztus: Fikker János, 1935. október–1936. augusztus: Lőrinczi Mihály, Simén Dániel.

Az ifjúsági folyóiratot kiadta a Dávid Ferenc Egylet Ifjúsági Köreinek Egyetemes Szervezete. A szervezet megbízásából a szerkesztőség Székelykeresztúrról irányította a lapot, a folyamatos megjelenést az egymást felváltó nyomdák biztosították. A *Kévekötés* I. évfolyamát a naptárt követően számozta (januártól decemberig); a II. évfolyamtól kezdve az iskolai tanévhez igazodott, októbertől augusztusig tartott egy-egy évfolyam. A cím szimbolikus jellegére utal ifj. Szabó Sámuel szerkesztői előszavában: „Az a célunk, hogy összefogjuk, kévébe kössük az elárvult mezőn ledőlt fejeket... új utat keresünk az élethez és új hetet az igazság felé.” (1932. V. évf. 1. sz. 8. l.)

A *Kévekötés* összekötő kapocs kívánt lenni az egyes városok és falvak unitárius fiatalosága között. Iván László határozottabban fogalmazott: „...s el kell készülnünk arra, hogy mai, romladozó egyházi életünket nekünk (ti. fiataloknak) kell új életre támasztanunk. Cél: az unitárius megújítás.” (1933. VI. évf. 2. sz. 3. l.)

A fentiek szellemében a szinte évente változó szerkesztőség a lap egyes rovataiban igyekezett céljait megvalósítani, amelyben segítséget nyújtottak munkatársaik: Balázs Ferenc, Csongvaj Lajos, Mikó Imre, ifj. Ürmösi Károly. Az Egyesületi élet részletes beszámolót adott a Dávid Ferenc Egylet ifjúsági szervezeteinek munkálkodásáról. A Beszélgetések a vallásról c. rovatban a fiatalok hitéleti vallomásai kaptak nyilvánosságot. A *Kévekötés* tudósított a cserkészlet tevékenységéről is. Rejtvény rovatában először jelent meg keresztrejtvény magyar nyelvű unitárius lapban; a megfejtők között könyvjutalmat sorsoltak ki. A *Kévekötés* színes, változatos tartalma és szellemi összefogó ereje miatt minden bizonnyal népszerű ifjúsági lap volt.

Lelőhely: OSZK (Hiány: 1930; 1931; 1932; 1933. októberig megjelent számok).

BUE (Hiány: 1930. 1. sz.; 1931. 1. sz., 3. sz., 5. sz., 6. sz. 10.; 1932. 3. sz.)

10. *Unitárius Evangélium*

Kolozsvár

1933. február – 1934.

Megjelent: havonta, nyolcadrét alakban.

Nyomda: 1933. február – 1934. április: Grafic-Record Könyvnyomda, 1934. május – december: „Hermes” Nyomda (Polonyi és Tsa)

Szerkesztő: 1933. február – 1934.: Kiss Elek

A lap címében fejezte ki a megjelentetés célját: „Az Unitárius Evangélium örömezenet az igazi unitáriusoknak, nem elmélkedni, hanem színt és értéket adni a reménytelenné váló, elszíntelenedett életnek” (Kiss Elek: Szerkesztői előszava 1933. I. évf. 1. sz. 3. l.) Az egy fő által szerkesztett Unitárius Evangélium a rovatok kialakításában mindvégig következetes maradt. A Helyzetkép, amely a világ unitarizmusát kísérte figyelemmel (Pl. Dánia, Anglia, Hollandia) a Theológia a lelkészképzés problémáit tárgyalta; a Misszió a lelkeszi hivatás nemes megéléséről közölt fejtegetéseket; a Haladás taglalta az egyház reformkérdéseit — építve az egyház híveinek progressziójára. A Biblia rovat a Szentírást magyarázta egyszerű, közérthető stílusban, a Szemlében a hazai és külföldi unitárius lapok aktuális témáit ismertette olvasóival. Az irodalom példázat értékű történeteket, elbeszéléseket közölt. A lap további tartalmi jellegzetessége, hogy rendszeresen foglalkozik az unitárius szórványokkal. Az olvasóknak egészségügyi tanácsokat is ad, és olvasótábora figyelmébe ajánlja az unitárius felekezetű közéleti embereket: orvosokat, ügyvédeket, építészeket, keréskedőket.

Lelőhely: OSZK (teljes)

BUE (teljes)

11. *Unitárius Hírnök*

Bukarest

1933. március – 1938. május

Megjelent: havonta, nyolcadrét alakban.

Nyomda: 1933. március – 1934. január: Tipográfia Nagy Bálint könyvnyomdája, 1934. február – április: Tip. Heller-Nyomda, 1934. május – 1937. augusztus: „Litera” termelő és könyvkiadó szöv. Bucuresti, 1937. szeptember – 1938. május: Tip. Bernat

Szerkesztők: 1933. május – 1936. szeptember: Lőrinczy Dénes, 1936. október – 1938. májusig: Lőrinczy Géza.

A lap alcíme: „Egyházi értesítő Bukarestben és az ó-királyságban élő unitárius híveinek részére”, amelyet a Bukaresti Unitárius Egyházközség adott ki. A Kolozsvártól távol élő magyar unitárius hittestvérek lelki támasza kívánt lenni az *Unitárius Hírnök*, hitük erősítésében nyújtott segítséget (Ez időtájt kb. 1200 híve volt Bukarestben az unitárius egyháznak, ill. a Regátban pár száz hívő unitárius élt. Lőrinczy Géza szerk. adatai 1936-ból). A lap havonta megjelenő számai „kézirát gyanánt” felirattal kerültek ki a nyomdából.

Tartalmi jellegzetességként lelket erősítő hitéleti írások jelentek meg a lapban, valamint közérdekű unitárius hírek a Bukarestben ill. a Regátban élők számára. Az „Aranykönyvi” bejegyzések tájékoztatást adtak az adakozásokról.

Lelőhely: BUE (hiány: 1935. 3., 7., 8. szám)

12. *Unitárius Jövendő*

Brassó

1939. szeptember – 1942. szeptember

Megjelent: havonta, negyedréti alakban

Nyomda: 1939 – 1940. augusztus: Tipografia Soimi Carpatilor, 1940. szeptember – 1942.: Tipográfia Bodor.

Szerkesztő: 1939. szeptember – 1942. szeptember: Kovács Lajos

Az *Unitárius Jövendő* egyháztársadalmi, hitéleti és missziói célokat szolgáló lapként indult a brassói lelkészskör gondozásában. A szerkesztőbizottság szükségét érezte pártérdektől s minden más befolyástól mentes lap létrehozásának, amelyben mindenki bátran elmondhatja véleményét unitárius egyháza és hite érdekében. Egyházi és világi íróknak is helyt adott a lap hasábjain. Az első három szám „mutatványszám”-ként jelent meg.

Az *Unitárius Jövendő* az egyházi reformért, az öntudatosabb unitarizmusért harcolt, szükségesnek látta az egészségtelen egyházi szellem megtisztítását. Az 1940. nov. 14-ei Romániai Egyházi Képviselő Tanács megtiltotta az *Unitárius Jövendő*nek az Unitárius szó használatát, a lap azonban változatlan címmel folytatta működését, a szerkesztő 1942-ben bekövetkezett haláláig.

Az *Unitárius Jövendő* hangja mindvégig kritikus maradt. Tartalmi jellegzetességként Csendes óra címmel imákat közölt, a Szemlében jelentek meg a kemény hangú reflexiók az egyház életével kapcsolatban. Folytatásos írások is megjelentek a lapban. Pl: Nőszövetségek a vasárnapi iskolák szolgálatában (1939.); Gazdálkodás-Vallomások; Egyházi zene a fejlesztés érdekében (1940.) címmel.

Lelőhely: OSZK (Hiány: 1942. 1–9. sz.)
BUE (teljes)

13. *Unitárius Szórvány*

Debrecen

1947. február – november

Megjelent: havonta, negyedét alakban

Nyomda: 1947. február – április: Tiszántúli Könyv- és Lapkiadó Vállalat nyomdája, 1947. május – november: Debrecen város és Tiszántúli ref. egyházkerület könyvnyomda vállalat.

Szerkesztő: 1947. február – november: Buzogány Kálmán

A lap címében utal a szórvány szóval a más vallásúak közé elszórtan beékelődött más (itt unitárius) felekezetű kisebb embercsoportra.

A kis terjedelmű *Unitárius Szórvány* felhívásokat közölt olvasóival. A szerkesztő lelkész összefogó szerepet töltött be a hitükben közös, de egymástól távoli falvakban élő emberek között, célul kitűzve több nemes célt, pl. debreceni unitárius székely templom építését.

A rövid megjelenés alatt kialakult rovat a Nők világa, amelyben a nők, asszonyok problémáival foglalkozott. Hozzászólások rovatában a lap helyt adott a szórványban élők írásainak.

Lelőhely: BUE (teljes)

MUSZKA IBOLYA ÉVA

Katholikus Legényegyleti Olvasótár. 1845–46 telén Adolf Kolping (1813–1865) német katolikus lelkész, aki eredetileg cipészsegéd volt, az iparostanoncok és segédek művelődése, erkölcsnemesítése céljából megszervezte az első katolikus legényegyletet. Ezt követően a legényegyleti mozgalom hamarosan túlnőtt a német határokon, s világszerte gyökeret vert.¹

Hazánkban az első egyletet Kolping személyes támogatásával 1856-ban Pesten hozta létre Szabóky Adolf.² Az ezt követő években több városunkban elindult a szervezés. Az egeri egylet létrehozása Tóth István nyomdász nevéhez fűződik, 1860-ban.³

A derék betűszedő, akit az egylet titkárává választottak, 1864-ben az iparostanoncok és segédek művelődése érdekében *Katholikus Legényegyleti Olvasótár* néven kiadványsorozatot indított. Az első füzetben olvasható előszó szerint az olvasótár „főleg az iparúzó ifjúság részére olyan olvasmány akar lenni, mely által maguknak hasznos ismereteket szerevve, szabad óráikban lelket s

¹ E. T.: *Kolping Adolf* = Katholikus Legényegyleti Olvasótár, Eger, 1864. 9–13.

² SZECSKÓ Károly: *Az Egeri Katolikus Legényegylet története 1860–1951*. Eger, 1992. 5.

³ I. m.: 6.

szívet nemesítő mulatságot is találjanak, hogy így erkölcsi művelődésüket lehetőleg tökéletesíthessék.”⁴

A második füzet két évvel később, 1866-ban látott napvilágot.⁵ Sajnos több kiadvány, bizonyára anyagi okból, nem jelent meg. Így e hasznos vállalkozás félbeszakadt.

A megjelent két kötet rendkívül gazdag és hasznos olvasnivalót tartalmaz, a kiadvány az első kötet előszavából idézett célkitűzéseinek megfelelően. Az első füzet tartalmazza a mozgalom alapítójának, Kolping Adolfnak rövid életrajzát, amelyet a szerkesztő és kiadó készített. Ugyancsak ebben a füzetben olvashatunk tömör összefoglalást a legényegyleti mozgalom 1864-ig terjedő történetéről.

A két kötet anyagainak többsége erkölcsnemesítő vers, elbeszélés és színmű. A költemények többségének szerzője az ismert papköltő, Mindszenti Gedeon volt (például *Diadalének*, *Legénydal*, stb.).⁶ Rajta kívül olvashatunk verset Benőfy Somától⁷, Tárkányi Bélától⁸. Pájer Antaltól⁹ és más, ma már ismeretlen poétáktól. Az elbeszélések, korabeli szóhasználatul beszélők, főként Vincze Alajos alkotásai.¹⁰

A kötetekben két színmű olvasható. A szerkesztő egy külföldi szerző, Dr. Jarisch *Polgárerény* című darabját dolgozta át, amely az iparosletről szól. A másik munka M. P.-től való. Vallásos színmű, címe: *A nagylelkiség*. Mindkét kötetben több hasznos, rendkívül olvasmányos ismeretterjesztő cikket találhatunk. Montedegoi Albert Ferenc¹¹ rövid vázlatot készített a kézműipar történetéről. Sellyey Béla¹² érdekes cikket közölt a levelek továbbítására is alkalmas angol tanulmányról, a légmozdonyról. Cikket olvashatunk az akkortájt gyorsan terjedő fényképészetről is.

A fiatalág szórakoztatására a szerkesztő sok hasznos történetet, korabeli szóhasználatul adomát adott közre, amelyek főként Sziklay Jakab¹³ gyűjtései, illetve írásai. Ezenkívül található a füzetekben sok találókérdés és tréfa is. A kiadványok nagy értéke, hogy közölték a legényegylet fontosabb adatait és képet adtak a mozgalom érdekesebb eseményeiről. Például megtudhatjuk, hogy 1845-től 1866-ig a világon már 414 egylet működött.

A füzeteket rendkívül gazdag illusztrációs anyag teszi szemléletesebbé. Többek között látható a kötetekben Szabóky Adolf, Kolping Adolf, Lengyel Miklós kanonok, egyleti elnök arcké-

⁴ *Katolikus Legényegyleti Olvasótár*. Első füzet. Eger, 1864.

⁵ *Katolikus Legényegyleti Olvasótár*. Második füzet. Eger, 1866.

⁶ Mindszenti Gedeon (1829–1877) neves katolikus papköltő. Egerben volt káplán, tanító-képzőintézeti tanár, igazgató. A helyi Hatvani temetőben nyugszik. Vö. *Magyar Irodalmi Lexikon*. L–R. Bp. 1965. 251.

⁷ Benőfy Soma (1821–1887) katolikus papköltő. Egerben tanult. A Kisfaludy Társaság számára összegyűjtötte a palócok dalait (Vö. SZINNYEI József: *Magyar trók élete és munkái I. kötet*. Bp. 1891. 871–872.)

⁸ Tárkányi Béla (1821–1886) katolikus papköltő. Petőfi barátja volt, akit 1844 februárjában meglátogatott Egerben. Több imádságos és énekeskönyv szerzője volt. (Vö. *Magyar Irodalmi Lexikon*. S–Z. Bp. 1965. 312.)

⁹ Pájer Antal (1817–1881) katolikus papköltő. Füzesabonyban káplán, majd plébános. (Vö. *Magyar Irodalmi Lexikon*. L–R. Bp. 1965. 417.)

¹⁰ Vincze Alajost (1839–1919) 1863-ban Egerben szentelték pappá. 1868-tól az egri r. k. fiú-tanítóképző tanára, 1892-től igazgatója volt. (Vö. BENKÓCZY Emil: *Pyrker első magyar nyelvű tanítóképzője*. Eger, 1928. 196–198.)

¹¹ MONTEDEGOI ALBERT FERENC (1811–1883) csillagász, a Magyar Tudós Társaság tagja. 1851-től az egri Csillagda igazgatója, egyházmegyei könyvtáros, liceumi tanár. (Vö. SZECSKÓ Károly: *Montedegoi Albert Ferenc*. Kézirat, 1992.)

¹² Sellyey Béla. Munkásságát jelenleg nem ismerjük.

¹³ Sziklay Jakab. Munkásságát jelenleg nem ismerjük.

pe.¹⁴ Nagy érték és talán egyedülálló a legényegylet első székházáról készített rajz. Az épület a Csonkamecset-téren állott (ma a Heves Megyei Művelődési Központ székháza). A második füzet végén látható Zsasskowszky Ferenc,¹⁵ neves egyházi zeneszerző és karnagy kottája, amelyet egy jelenleg ismeretlen költő, *Vándor induló* című versére komponált.

A ma már szinte könyvtári ritkaságszámba menő kiadványokat az érseki líceumi könyv- és könyvnyomtatásban készítették, rendkívül ízléses kivitelben.

SZECSKÓ KÁROLY

A szegedi Ligeti Jenő és Társai nyomda 1913. évi leltára. A Szegedi Hírlapkiadó és nyomdavállalat r.t. *Alapítási tervzete* 1913. február 15-i keltezésű.¹ Ez az irat — amellett, hogy rögzíti a cég, annak nevében is jelzett, tevékenységi területét — kimondja: „A részvénytársaság tárgya: A Ligeti Jenő és Társai szegedi bejegyzett cég üzletének átvétel és folytatása.” Majd, részletezőbben: „Az alapítók [,] névszerint: Pásztor József, Hacker Béla és Löffler Andor behozzák a részvénytársaságba az általuk a Ligeti Jenő és társai szegedi bejegyzett cégtől örök áron megvett, s így tulajdonukat képező nyomdai gépeket, felszereléseket, papírárukat, ólombetűket és kinlevő követeléseket 48.000 koronában megállapított értékben, és a részvénytársaság ezeket ugyanily összegért átveszi, s mely vételár akként egyenlített ki, hogy a részvénytársaság az alapítóknak ellenértékül 480 darab egyenként 100 korona névértékű részvényt ad”, plusz — az egyéb részvénybefizetésekből — 2000 koronát. Hogy ekkor milyen gépekkel, felszerelésekkel stb. rendelkeztek, leltárban rögzítették.² Maga a vállalkozás — mivel az összesen 500 részvényből 480-at a nyomda képezett — láthatóan jórészt a Ligeti Jenő és Társai nyomdára épült. A cég jogilag 1913. június 17-én jött létre, s akkor az 500 részvény — tehát a nyomda és a cég tulajdonjoga — a következőképpen oszlott meg:

1. Hacker Béla nyomdatulajdonos, 160 db. — 16.000 K értékben
2. Pásztor József szerkesztő, 160 db. — 16.000 K értékben
3. Löffler Andor igazgató, 160 db. — 16.000 K értékben
4. Holtzer Dániel kereskedő, 2 db. — 200 K értékben
5. Dr. Békei Nándor ügyvéd, 2 db. — 200 K értékben
6. Szerényi J. Jenő ügyvédsegéd, 2 db. — 200 K értékben
7. Fischer Aladár igazgató, 2 db. — 200 K értékben
8. Braun Victor kereskedő, 2 db. — 200 K értékben
9. Hacker László gyári tisztviselő, 5 db. — 500 K értékben
10. Brüller Gyula gyári tisztviselő, 5 db. — 500 K értékben

Valamennyi részvényes szegedi lakos volt.

Készpénzbefizetés — a Szegedi Általános Bank igazolása szerint — mindössze 600 korona értékben történt; a részvényesek közül a 4–8. 60–60 koronát, a 9–10. pedig 150–150 koronát fizetett be. Ez már a kezdetekkor előrevetítette a cég végzetét, ún. üzemtőke nélkül ugyanis lehetetlen volt működni. Így már az 1913. október 23-i közgyűlés kimondta a fölszámolást. Hogy mi történt, az leginkább Löffler Andor igazgatósági tag — közgyűlési jegyzőkönyvben rögzített —

¹⁴ Lengyel Miklós (1802–1889) 1851-től egri kanonok, 1873-tól érsek helyettes volt. Sok pénzt fordított jótékony célokra. (Vö. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. VII. köt.* Bp. 1900. 1068–1069.)

¹⁵ Zsasskowszky Ferenc (1819–1887) jeles egyházi zeneszerző, 1846-tól az egri székesegyház karnagya. (Vö. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. XIV. köt.* Bp. 1924–1925.)

¹ Ez, s az e cikkben hivatkozott valamennyi irat a szegedi bíróságon őrzött cégbírósági iratok között található, Szegedi Hírlapkiadó és Nyomdavállalat Rt 1913/28. jelzet alatt.

² A leltár a Szegedi Hírlapkiadó és Nyomdavállalat részvénytársaság 1913. június 8-i keltezésű alapszabályainak a melléklete.

közgyűlési fölszólalásából hámozható ki. Ő ugyanis kimondta: „A részvénytársaság megalakulása-kor átvette a Ligeti Jenő és Társa szegedi cég üzletét annak aktívaival és passzívaival. Az összes bankhitelezők és a legnagyobb áruhitelező, ez utóbbi követeléseinek egy részét illetően követeléseik teljes kiegyenlítéséül elfogadták a részvénytársaság részvényeit, ezáltal a részvénytársasággal szemben az átvett cég üzleti terheinek túlnyomó része megszűnt, illetve alaptőke követeléssé alakult át és az áruhitelezőkkel kedvező moratórium köttetvén, a künlevőségek behajtása megkíséreltetett” — üzemi töke azonban nem volt. Ezen a fölszámolást kimondó közgyűlésen a részvényesek már a megváltozott részesedési viszonyokat mutatták. Öten voltak jelen; Holtzer Dániel 90, Békei Nándor 160, Pásztor József 60, Hacker Béla 13, Löffler Andor 22 db. részvény képviselőben. Azaz Pásztor 100, Hacker 147, Löffler 138 (együtt összesen 385) részvényt veszett, Holtzer viszont 88, Békei pedig 158 részvényt nyert. Ez a tény arra vall, az alapítók számára — a Ligeti nyomda megvásárlásakor — Holtzer és Békei hitelezett 8.800, ill. 15.800 koronát. (139 részvény pedig, ami ugyancsak kikerült az alapítók kezéből, a hitelek fejében valamelyik bank tulajdonába kerülhetett.)

A fölszámolás kivitelezésére Löffler Andor (s a hozzá csatlakozó Pásztor József) azt javasolta, hogy „a társaság vagyonát (a nyomdát és a berendezéseket)” tegyék „készpénzzé”, azaz adják el. Hogy ez az ötlet miképpen valósult meg, nem tudjuk. A szegedi törvényszék, mint illetékes kereskedelmi bíróság végzése („fölszámolás alatt”) 1914. január 19-én született meg. A tényleges fölszámolás azonban hosszan elnyúlt, az utolsó fölszámoló, a bíróság által kijelölt Pásztor József (1884–1962) még a húszas évek közepén is „intézte” a cég ügyeinek „fölszámolását”. Így — jelen ismereteink szerint — megállapíthatatlan, hogy utóbb a nyomda kinek, vagy kiknek a kezébe került, egyáltalán: együtt maradt-e, vagy széthullott? A cégbírósági iratok erről furcsa módon hallgatnak, a „fölszámoló” ismételten azt jelentette, hogy üzleti iratok hiányában nem tud elszámolni a cég dolgairól. Csak föltételezhetjük, hogy a nyomda részben (?) az utolsó fölszámoló, tehát Pásztor József kezére került,³ s az ő „tehetetlensége” amelyet számos pénzbüntetés sem változtatott meg, voltaképpen ezt a tényt leplezte el. Bizonyítani azonban ezt nem tudjuk.

Akárhogy is volt, akármi is lett a nyomda sorsa *utóbb*, a már említett s a Szegedi Hírlapkiadó és Nyomdavállalat Rt. cégbírósági iratai között fennmaradt nyomdaleltár önmagában is becses dokumentum. Ez a leltár ugyanis a Ligeti Jenő és Társai cég nyomdájáról mindenképpen fölvilágosítást ad, a Ligeti nyomda pedig valójában az 1910-ben alapított *Délmagyarország* című lap nyomdájának Ligeti Jenő (1875–1969) tulajdonában megmaradt nagyobbik, még önmagában is működő részét alkotta.⁴ Azaz: a leltár voltaképpen a *Délmagyarország* előállításának nyomdai hátteréről ad információkat.

Maga a kétéhszabos gépelt, 6 oldal terjedelmű leltár a következő:

³ Pásztor József a szegedi sajtótörténet „nagyogulja” volt, újságíróból lett lap- és nyomdatulajdonos (egy időben mint gyakorlatilag korlátlan hatalmú főrészvényes); fölemelkedésének pénzügyi háttere máig tisztázatlan. A Szegedi Hírlapkiadó és Nyomdavállalat Rt létrehozásával valószínűleg a már tulajdonában lévő *Délmagyarországnak* kívánt „saját” nyomdát szerezni. Vö. LENGYEL András: *Arcok a szegedi sajtó történetéből. Pásztor József = Szeged 1989. 5. sz. 36–37., uő: A Szeged története (1920–1925) I–II. = MKsz 1989. 4. sz. 369–382. és 1990. 1–2. sz. 45–67.*

⁴ A *Délmagyarország* nyomdáját Ligeti Jenő hozta létre, a legmodernebb (rotációs) gépeket azonban a hitelező cég csakhamar visszavette. A „maradék” nyomda azonban 1910 ősztől 1912 közepéig Ligeti irányításával s jelentős részben az ő tulajdonában működött. Vö. A *Délmagyarország fél évszázada 1910–1960*. Szerk. LÓKÓS Zoltán, PÉTER László, [Sz.] SIMON István. Szeged, 1960. 5–6. és 81., továbbá LENGYEL András: *Arcok a szegedi sajtó történetéből. Ligeti Jenő = Szeged 1989. 4. sz. 41–42.* — Hogy a nyomda miért s hogyan került ki Ligeti kezéből, részleteiben máig tisztázatlan.

LELTÁR

A „Szegei Hírlapkiadó és Nyomdávalalal		Stancnik	66.00
részvénytársaság” cég alapítói által Ligeti Jenő		Transmissiók	76.00
és Társai cégtől megvett nyomdai felszerelés,		Írógépasztal amerikai	100.00
anyagok és egyéb ingóságokról. —		Nagy iratszekrény	70.00
Petit minus	78.01	Kis iratszekrény amerikai	80.00
Petit antiqua	289.11	Wertheim szekrény	500.00
" quirtpont	46.12	Klisék	400.00
" cursiv számok	99.31	Fametszetek	276.00
" anyag	14.48	Regalis	120.00
" menetrend szám	17.80	Formaasztal	60.00
" anyag	4.88	Könyvészet és állványok	1300.00
" Blockschrift	28.00	Másoló prés	20.00
" fette Römisch	27.62		
Számozó gép	50.00	Átvitel	35046.12
Anyag	189.91	Áthozat	35046.12
Világítási felszerelés	320.76	Irodai szerek	100.00
6 darab mótör	2034.00	Kályhák és csövek Meidinger	150.00
Könyvkötő szerszám	40.50	Gépszáj	140.00
Matricák	58.45	1 drb 11/12 szekrényállvány	34.00
1 db gyorssajtó	4500.00	8 " nagy antiqua "	72.00
1 " "	4000.00	6 " kis " "	42.00
1 " "	5500.00	4 " betű " "	9.20
1 db amerikai gép	800.00	39 " hasábhajó	171.60
1 " papírvágó gép	650.00	7 " "	21/29 35.00
1 darab keskeny vágó	25.00	4 " "	16/26 20.00
2 " amerikai vágó	2000.00	1 " "	29/46 11.00
1 " önkirakó "	650.00	4 " "	31/47 33.60
kis papírvágó gép	100.00	1 " "	37/55 12.00
Teljes nyomdai felszerelés	7000.00	1 " zárókészülék	74.80
3 darab mótör villamos	1064.00	50 " " zárókarika	15.00
Klisék	35.82	12 " berakójel	4.00
2 fűzőgép	480.00	1 " festéklapát	— .70
		3 " zárókulcs	4.20
Átvitel	30203.77	16 drb szedőorsó 20 cic.	64.00
Áthozat	30203.77	5 " " 30 "	26.00
Klisék	99.00	2 " " 40 "	12.00
Nonp. betűk	6.26	1 " " 55 "	7.00
Petit betűk és léniaák	38.85	20 " új ezüst szedő lénia	8.00
Klisék	70.96	2 " új ezüst tördelő lénia	3.00
Rézlénia	327.00	3 " 2a. szekrény állvány	102.00
Lemezolló	500.00	5 " nagy " "	130.00
Villanyvilágítási szerelés	245.78	3 " forma " "	60.00
Anyag	60.00	10 " újság állvány fiókkal	200.00
Petit minus	90.00	40 " nagy antiqua szekrény	360.00
Nonp. Ant.	183.66	44 " kis " "	308.00
Anyag	19.06	4 " nagy anyagszekrény	36.00
Naptár vignetta	28.78	1 " kis lénia "	7.00
Klisék	40.00		
Címtáblák	65.00	Átvitel	37298.22

Áthozat	37298.22	107.50 Borgis	" "	225.75
36 " betűfiók	82.80	51 kr. Petit Anschluss sort.	" "	117.30
41 " törszám szekrény	12.80	7.95 Nonp.	" "	27.83
18 " szedő deszka	99.00	15.40 Tertia	" "	41.58
1 " mosó asztal	36.00	16.10 Text	" "	43.47
10.10 kg Nonp. fette Altdeutsch	92.90	50.90 Nonpar quadr. sort.	" "	114.52
16.90 " Petit " "	130.13	52.40 Petit	" "	104.80
21. — " Garmond " "	140.70	52.20 Borgis	" "	104.40
13.70 " Cicero " "	90.42	154. — Garmond	" "	277.20
1.90 " Pet. J. Nonp. Elit grotesq	32.30	200.50	" "	350.88
3.40 " Nonp. " "	35.36	76.50 Tertia	" "	145.35
4.90 " Petit " "	45.08	77.20 Text	" "	146.68
5.30 " Garmond " "	44.52	108.50 1, 2, 3, 4, Bleislege	" "	173.60
6.70 " Cicero [Elit grotesq]	54.94	106.40 1/4 Petit Reglettem	" "	361.76
7.40 " Tertia " "	57.72	459. — Garm. kraeftige Antiqua	" "	1354.05
9.70 " C.20 " "	73.72	140.60 Cicero	" "	449.92
4.90 " C.28 " "	35.28	245 Bg. J. Bg.	" "	747.05
6.00 " C.36 " "	40.80	182. — Petit	" "	682.50
5.00 " Nonp. neue 1/2 fette	49.00			
5.20 " Petit " "	44.72	Átvitel		45426.10
6.00 " Garmond " "	45.60	Áthozat		45426.10
5.90 " Cicero " "	53.66	39.40 Nonpar.		263.98
7.40 " Mittel " "	54.02	29. — Borgis fette Ald.		208.80
7.60 " C.16 " "	54.72	10.40 C/48 Trümp. Schreib.		98.10
8.75 " C.20 " "	61.25	97.80 Petit quadraten sort.		198.60
6.40 " C.28 " "	42.24	159.40 Bleistege sort.		255.04
6.35 " C.36 " "	39.37	44.50 Garm. kraeftige kursiv		200.25
7.20 " C.48 " "	48.76	6. — Nonpar.	" "	57.00
2 drb. betűszekrény	18.00	12.70 Cicero 1/2 fette		93.98
24 " Imp.	30.00	15.30 Petit 1/2	" "	131.58
különféle klisék	141.70	30 Eisenstege 6, 8, 10 8, 12		12.00
12.80 C./60 betű	75.25	36 " " " " 16, 20		18.00
12.30 Nonp. Fette Bleilinién	63.96	54 " " " " 24, 28		37.80
		180 " 32, 36, 40, 44, 48		162.00
Átvitel	39213.94	15.40 Cicero kraeftige kursiv		81.62
Áthozat	39213.94	4.20 nonpar 1/2 fette	" "	41.16
11.80 Cicero fette Bleilinién	61.36	16 Tertia kraeftige Antiqua		105.60
2.59 Nonp. Bruckziffern	25.50	10.40 Text	" "	66.56
2.25 Petit	19.13	10.30 C/28	" "	61.80
2. — Cicero	13.00	115 1/4 Petit Durschschluss		4.37
3. — Cicero Trimp. Schreibsch.	46.20	8.40 C/32 kraeftige Antiqua		40.72
9. — Tertia	117.00	21.40 1/4 Petit Regletten		51.36
5.60 C/28 [Trimp. Schreibsch.]	58.80	1.05 Borg kraeftige Antiqua		3.20
1.25 Petit Kalenderzeichen	11.25	14.90 Petit " kursiv		95.36
3.80 " Mattem	34.20	05 Garm.		38
3.60 " Visite	33.12	55 C/36 betű		3.41
2.95 " Inserat Einfassung	25.08	05 C/28	" "	33
2.40 " Inserat Einfassung	20.40	1. — C/48	" "	5.80
54.40 Cicero Auschluss sort.	108.80	2.10 C/60	" "	12.18
80.80 Garm.	169.68	— 30 C/28 [betű]		2.16

—35 C/36 "	2.38	10.02 " 6 " "	60.86
1.55 Garm. kraeft. Antiqua	4.57	10.06 " 7 " "	63.25
353.60 Borgis " "	1078.48	24.03 " Cicero Schreibsnarl	204.70
<hr/>		3.04 Nonp. neue Stern.	34.21
Átvitel	48829.67	3.06 Petit " "	29.90
Áthozat	48829.67	6. — Korpus " "	43.52
2.10 Borgis Bruchziffern	16.80	5.05 Cicero " "	39.25
57.80 " kraeftige kursiv	277.44	7.09 Text [neue Stern]	51.76
15.30 Petit Borg. 1/2	123.93	7.85 2 Cicero " "	49.60
16.30 Garm. 1/2 "	123.58	8.25 Mittel neue Stern.	50.19
69.90 Garmond Anschluss sort.	146.79	13.1 3 Cicero " "	76.63
10. — Tertia " "	27.00	7.05 4 " " " "	43.87
300 drb. cicero fabetú	78.00	8.08 5 " " " "	51.48
881/2 64 " " "	227.80	9. — 6 " " " "	52.65
500 " " 6 " "	80.00	11.25 7 " " " "	65.81
213 1/2 40 " "	257.28	5.85 Petit Behrens Kursiv	82.13
417 1/2 6 " "	127.00	6. — Corpus " "	77.22
417 1/2 8 " "	127.00	6.3 Cicero " "	77.39
417 1/2 10 " "	175.85	7.65 Tertia " "	73.34
417 1/2 12 " "	161.19	6.05 Text " "	68.44
357 1/2 16 " "	192.40	7.09 D. mittel " "	78.56
357 1/2 16 " "	167.31	10.03 3 Cicero " "	96.41
357 1/2 20 " "	267.69	7.08 4 " " " "	68.44
357 1/2 24 " "	276.06	<hr/>	
357 1/2 24 " "	242.59	Átvitel	55153.91
357 1/2 24 " "	313.70	Áthozat	55153.91
4 1/2 mtr. Einfassung 8 cic.	65.81	1 Satz Schack Figuren	29.25
4 1/2 " " 8 "	46.33	1 " Berensli	64.35
4 1/2 [mtr. Einfassung] 6 [cic.]	40.54	1 " "	25.74
5,6 kgr. Korp. Wagner	50.45	1 " "	76.05
6 " Cicero "	52.65	1 " "	29.25
6 " Tertia "	51.24	1 mtr. " cursiv	6.43
8.1 " 2 Cicero "	63.49	1 " " "	6.43
9 " 3 " "	66.33	1 " " "	9.94
12. — " 5 " "	85.64	1 " " "	6.43
21. — " 7 " "	142.74	1 Satz Cicero Ninfassung	17.55
3.35 Nonpar Fallstoff	37.22	1 [Satz] Nonp. [Ninfassung]	11.70
4.03 Petit " "	40.24	8 " kleine 4.50 5. — 7.50	
<hr/>		5 5 5 57. —	51.48
Átvitel	52981.76	17 Vignetten 1/1.50,	36.62
Áthozat	52981.76	0.05 Korpus Behren cursiv	64
5.08 kgr. Tertia Fallstoff	44.78	1.15 D. Mittel " "	11.43
6.06 " Text " "	50.19	1.04 3 Cicero " "	13.10
8.04 " 2 Cicero " "	62.90	1.5 4 " " " "	13.16
9.85 " d. mittel " "	71.45	6.75 Tertia neue Schreibschr.	45.59
9.02 " 3 cicero " "	62.43	0.25 Cicero " "	1.77
15.08 " 3 cicero " "	99.82	0.55 Nonp. " "	5.53
11.04 " Corpus " "	100.03	0.55 Text. " "	3.63
10.08 " Cicero " "	92.27	1.02 D. Mittel " "	7.30
8.05 " " " "	48.67	0.05 3 Cicero " "	29

0.5 4 " " "	2.82	1 "	Canapee 4 fotell	130.—
1.45 6 " " "	8.49	20 "	világos Thonet szék	100.—
0.8 Tertia Magnet	68.32	1 "	asztalka	24.—
0.05 2 Cicero "	40	1 "	2 ajtós szekrény	80.—
0.9 3 " " "	6.63	1 " 1 "	"	30.—
0.9 5 " " "	6.32	1 "	nyitott szekrény beosztott	50.—
2.35 7 " " "	16.77	1 "	álló íróasztal	40.—
1.6 Nonp. Fallstoff	6.67	1 "	másoló prés asztal	36.—
		2 "	tölgyna íróasztal	260.—
Átvitel	55743.99	4 "	fotell faüléssel	48.—
Áthozat	55743.99	1 "	íróasztal 7 fiókkal	70.—
1.75 Tertia Fallstoff	16.51	1 " 1 "	"	19.—
0.7 Text "	5.32	2 " 2 "	"	48.—
5.4 2 Cicero "	3.—	8 " 2 "	"	176.—
0.9 5 " " "	5.47	1	Pluvius kézi fecskendő	70.—
0.75 6 " " "	4.48	1	Amerikai Stuver írógép	500.—
2.25 7 [Cicero Fallstoff]	14.61	1/3 kg.	Blockschrift 8 féle	805.61
0.75 Tertia neue Steinschr.	5.17	71 "	Klisétálpsteg	170.12
0.05 D. Mittel " "	29	5.8 "	Petitszámok	90.62
1.04 2 Cicero " "	8.84		Naptárjelek	3.10
2.20 7 " " "	12.87		57.3 kg. anyag	76.27
1.45 5 " " "	8.48		47.5 " fette römisch 6 féle	540.97
0.2 3 Cicero Behrens cursiv	1.87		Tömöntöde berendezés	481.07
0.35 Petit Fallstoff	3.27		Text. kövér számok	66.35
0.90 Corpus "	7.90		Petit hasáb lénia	47.34
0.15 3 Cicero "	1.—		Fette römisch 5 féle	345.19
2.15 4 " " "	13.58		Írógép betű	90.—
0.45 Tertia "	3.47		2 cicero számok	23.75
0.15 7 Cicero "	88		Zárjelek	11.35
0.10 7 " " "	58		Mezek	20.64
0.50 Text " "	3.80			
1.50 Behrens cursiv	15.79		Átvitel	62112.45
0.70 Cicero Fallstoff	5.89		Áthozat	62212.45
6 klo " Steinschrift	50.56		Perf. léniaák	50.74
0.10 Petit Nonp. Corp. Mag.	90		Petit számok	50.—
1 drb Perforáló gép	300.00		Anyag	329.42
10.20 1/4 Pet. rézlénia			"	78.84
15.40 " finom "			Nagy premier kályha	90.—
10.70 1/2 kövér "			Nyomdai szerszámok	420.—
5.20 2 finom "			Kis premier kályha	78.—
6.25 " kövér "			Meteor kályha	110.—
5.50 1/2 kövér "			Csővek	22.—
6.75 Nonp. kövér "			Papírraktár:	
6 " tompa finom rézlénia	1107.05		Különféle papírok	2000.—
			Nyomatványok	500.—
Átvitel	54345.07		Anyagok	300.—
Áthozat	54345.07			
1 drb. lehúzó gép	210.—		Összesen	68841.45
1 " kettős íróasztal	60.—			

szóval Hatvannyolcezernyolcszáznegyvenegy korona 45 fillér.

Ligeti Jenő és Társai.

Pásztor József Hacker Béla

Ez a leltár — noha erre most nincs mód — alapos elemzést érdemel. Mind a jegyzékbe vett gépek és felszerelések, mind a betűkészlet számos tanulsággal szolgálhatnak. Ezúttal, a részletes elemzés helyett, csak két elemzési lehetőségre hívnám föl a figyelmet.

1. A leltár részletesen regisztrálja — kilogramban — mennyi és milyen betűkészlettel rendelkezt a nyomda. Ebből kikövetkeztethető lesz a nyomda tipografiai karaktere és minősége, sőt az is, hogy egyszerre, egy időpontban milyen nagyságú munka volt elvégezhető.

2. A leltározott tárgyak láthatóan nincsenek csoportosítva, „rendezve”. Összetartozó dolgok pl. többször s több helyen bukkannak föl. Ez arra a (különben is természetesnek tetsző) fölismérésre enged következtetni, hogy a leltárbevétel sorrendje a nyomdabeli egykorú elhelyezkedést követi. A leltározó ment sorba, s olyan sorrendben vette leltárba a tárgyakat, készleteket, ahogy azok eléje kerültek. Ez a tény talán fölhasználható lesz a nyomda belső elrendezésének rekonstruálása során. Annál is inkább, mert a Korona u. 15. sz. épület, amelyben a nyomda működött, valószínűleg ilyen szempontból is fölmerhető lesz a szegedi levéltárban őrzött építési tervek segítségével.

E leltár előkerülésével mindenesetre lehetőség nyílt a *Délmagyarország* nyomdai hátterének fölmerésére.

LENGYEL ANDRÁS

A magyarországi német nyelvű sajtó a kezdetektől 1944-ig. (Vázlat). A magyarországi német nyelvű periodika-irodalom összefoglaló bemutatása sajtótörténetünk mindmáig megíratlan fejezetei közé tartozik.* Réz Henrik bibliográfiailag ugyan feldolgozta az 1918-ig terjedő korszakot (*Deutsche Zeitungen und Zeitschriften in Ungarn von Beginn bis 1918*. München, 1935), de e mű esetében pontatlanságokkal is kell számolnunk. Az 1740 és 1809 között Bécsben, Pozsonyban és Pest-Budán megjelent német lapok adatait tartalmazza Andrea és Wolfram Seidler a közelmúltban napvilágot látott, igen kiváló bibliográfiája (*Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809. Kommentierte Bibliographie der deutsch- und ungarischsprachigen Zeitschriften in Wien, Preßburg und Pest-Buda*. Wien – Köln – Graz, 1988). Busa Margit *Magyar sajtóbibliográfiája* (Budapest, 1986) az 1849 előtti német nyelvű sajtó történetéhez szolgál számos fontos adattal (címváltozások, lelehek) és ad rendkívül gazdag sajtótörténeti szakirodalmat.

A magyarországi német irodalom történetével foglalkozó művek, Pukánszky Béla: *A magyarországi német irodalom története. A legrégebb időktől 1848-ig* (Budapest, 1926), valamint Gragger Róbert: *Geschichte der deutschen Literatur in Ungarn. I. Vormärz* (Wien – Leipzig, 1914) is számol baveszik a legfontosabb német lapokat, de mindkét munka lezárul 1848/49-cel. A Kókay György szerkesztésében megjelent *A magyar sajtó története I.* (Budapest, 1979) a magyarországi sajtó szerkesztésének foglalkozik behatóbban az egyes német lapokkal. Kiváló alpművek állnak rendelkezésünkre részterületekről, korszakokról, pl. Szemő Piroska: *Német írók és pesti kiadók a XIX. században (1812 – 1878)* (Budapest, 1931), Zuber Marianne: *A hazai német nyelvű folyóiratok története 1810-ig* (Budapest, 1915), valamint Osztern Rózsa: *Zsidó újságírók és szépírók a magyarországi német nyelvű időszaki sajtóban a Pester Lloyd megalapításáig, 1854-ig* (Budapest, 1930). Néhány város, ill. a történelmi Magyarország bizonyos országrészeinek sajtó- és nyomdászattörténetéről is számos munka létezik. Csak példaként emeljük ki Temesvárt, Pécsét és Sopront, különösen jól

* Az 1992. június 27-én Tübingenben az Institut für Donaueschwäbische Geschichte und Landeskunde (Tübingen), a Südostdeutsches Kulturwerk (München) és az Eberhard-Karls-Universität (Tübingen) által rendezett „Deutsche Sprache und Literatur in Südosteuropa. Archivierung und Dokumentation” című konferencián elhangzott előadás magyar változata.

feldolgozott az erdélyi százszok és a bánati svábok sajtójának története. Egyes fontosabb lapokról (pl. *Preßburger Zeitung*, *Pester Lloyd*, *Pester Sonntagsblatt*, *Pester Zeitung*, *Pesther Tageblatt*, *Zeitschrift von und für Ungern*, *Neues Ungrisches Magazin*) tanulmányok sora látott napvilágot.

Fried István a *Magyar Könyvszemle* 1983. 1. számában közölt cikkében a 19. század első feléig bezáróan felvázolta a magyarországi német nyelvű sajtó kutatásának modern módszereit, meghúzta a korszakhatárokat. Elméleti kitekintésében foglalkozik a hazai németiség kultúráközvetítő szerepével, nemzeti öntudatának alakulásával, az asszimiláció kérdéseivel.

Jelen munkánkban a magyarországi német sajtó történetének rövid áttekintésére, főbb korszakainak jellemzésére, változó-alakuló szerepének ismertetésére teszünk kísérletet, hiszen az 1848/49 utáni évektől, vagy ha szűkebben vesszük, a kiegyezéstől kezdve ez még nem történt meg. A magyarországi német nyelvű sajtó történetének korszakai nem teljesen azonosak a magyar sajtótörténetével. Összességében elmondható, hogy a német nyelvű sajtó egyes korszakai szélesebb periódusokat, nagyobb intervallumokat fognak egybe. A felvilágosodás eszmeáramához tartoznak az 1730-as évektől az 1810/20-as évekig megjelent lapok. Új típusú, új stílust, valamint a német nyelvű sajtó széles körű elterjedését hozzák a 20-as, 30-as évektől 1848-ig megjelenő lapok. A Bach-éra szigorú cenzúra-előírásai a német nyelvű lapokat is érintették, sok fontos lap megszűnt. 1867-től 1920-ig terjed a német nyelvű sajtó következő korszaka, amikor szerepe megváltozik, nagyobb teret nyernek a tudományos és szaklapok. A trianoni békeszerződés után a német nyelvű lakossággal rendelkező területek elvesztésével a német periodikumok száma nagy mértékben csökken, a fennmaradók jelentősége pedig visszaszorul.

Végezetül még egy általános érvényű megjegyzés. A magyarországi német nyelvű sajtó történetét vizsgálva mindvégig kettős tendencia figyelhető meg: egy része a hazai németül olvasó közönség igényeit elégíti ki, másik része a külföldet akarja Magyarország felől informálni, ill. a német nyelvű országokkal kíván kapcsolatokat fenntartani. Természetesen sok olyan lap is volt, amelyekben ez a kétirányú törekvés egyidejűleg érvényesült.

A nyomtatott sajtó megjelenése Magyarországon majd egy évszázadot késett Nyugat-Európához képest. A 18. század elején a 150 éves török uralom utáni, elmaradott országban nem volt olyan polgárság, amely bázisát képezhette volna (mint előállító és mint olvasó) egy létrejövő sajtónak. Az első latin nyelvű újságok (*Mercurius Hungaricus* 1705–1710, *Nova Posoniensia* 1721–1722) szűk közönség számára készültek. A magyarországi sajtó történetének következő korszakát a német nyelvű lapok jelentették, hiszen a betelepített német iparosok, kereskedők és a németül is olvasó nemesség képezték később a polgári értelmiséggel együtt azt az egyre szélesedő réteget, amely felvevő piaca lehetett a német nyelvű lapoknak.

Az első német nyelvű újság Budán jelent meg 1730 és 1738 között *Wochentlich zweymal neu ankommender Mercurius* címen. Ez a lap a hivatalos *Wienerisches Diarium*ot utánozta, mind formáját mind tartalmát tekintve, sőt annak híryanagából is sokat merített.

Mária Terézia uralkodásának második felében a szellemi élet és vele együtt a sajtó is nagy fellendülést élt meg. A korai felvilágosodás eszméi Magyarországon elsősorban német és osztrák körökön keresztül terjedtek. 1764-től Pozsonyban jelent meg a *Preßburger Zeitung*, mely a leghosszabb életű magyarországi német újság volt — egészen 1929-ig állt fenn. Bár a Windisch Károly Gottlieb (1725–1793), a város későbbi polgármestere által alapított újság kezdetben sokban hasonlított a *Wienerisches Diarium*ra, mégis a kor legjelentékenyebb lapja lett.

A napilapoknál érdekesebbek voltak az első német folyóiratok. A német nyelvű folyóirat-irodalom kialakításában ismét Windischnek volt úttörő szerepe. A *Preßburger Zeitung* melléklapjaként ő adta ki az első aufklärerische erkölcsnemesítő hetilapokat: a *Der Freund der Tugend*et (1767–1769), a *Der vernünftige Zeitvertreiber* (1770) és a *Preßburgisches Wochenblatt*ot (1771–1773). A jozefinista időkben további, már a *Preßburger Zeitung*tól független folyóiratokat jelentetett meg, 1781 és 1787 között az *Ungrisches Magazin*et, majd a hozzá kapcsolódó *Neues Ungrisches Magazin*et (1791–1793), amelyek történelmi és földrajzi tárgyú cikkeket közöltek és számos kiváló munkatárssal rendelkeztek.

Ugyanakkor Bécsben is jelentek meg német nyelvű, de ott élő magyarok által alapított lapok. Ilyen volt a Tersztyánszky Dániel levéltáros által szerkesztett, de valójában Kollár Ádám bécsi udvari könyvtáros irányításával kiadott *Allergnädigst privilegierter Anzeiger aus den sämtlich-kaiserlich-königlichen Erbländern* (1771–1776) című hetilap. A bécsi folyóirat mögött álló tudományos társaság tagjai a Habsburg-birodalom keretein belül kívánták a hazai tudományos élet fejlesztését, eredményeinek népszerűsítését elérni.

Bessenyei György, a magyar felvilágosodás akkor még Bécsben élő vezéregyénisége is alapított a császárvárosban német nyelvű lapot *Der Mann ohne Vorurtheil* címen 1781-ben, melyből mindössze hét füzet jelent meg. Bessenyei filozófiai és politikai nézeteit e folyóirat cikkeiben fejtette ki, Rousseau, Helvetius és Herder haladó eszméinek közvetítőjeként nyíltan kritizálta a felvilágosult abszolutizmust.

II. József Pest-Budát, a névleges fővárost uralkodása alatt az ország valódi fővárosává tette, a központi igazgatási és pénzügyi hatóságokat Pozsonyból Budára helyezte. Pest-Buda német kulturális életének fellendülését elősegítette, hogy lakossága még mindig túlnyomórészt német származású volt. A főváros rendelkezett német színházakkal, a kiadók, nyomdák, könyvesboltok is elsősorban bevándorolt német tulajdonosok kezében voltak.

Kovachich Márton György 1786–87-ben adta ki Pesten *Merkur von Ungarn (oder Litterarzeitung für das Königreich Ungarn und dessen Kronländer)* című lapját. E tudományos folyóirattal a magyar szellemi életet kívánta szolgálni, a felvilágosodás eszméit terjeszteni, felhívni a külföld figyelmét Magyarországra, sajnos azonban folyóirata csak igen kis körben hatott és hamarosan meg is szűnt.

A többi magyarországi német újság a *Preßburger Zeitung*hoz képest színtelen volt és nem tudta felvenni vele a versenyt. A Budán hetente kétszer megjelenő *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten* (1787–1797) cikkei többségükben más lapokból származtak, de újdonság volt, hogy a lapnak voltak vidéki levelezői. Az 1798 és 1799 között megjelenő *Ofner Zeitung* 1800-ban összeolvadt a *Neuer Courier aus Ungarn von Kriegs-Staats- und Gelehrten Sachen* című lappal és *Ofner und Pester Zeitung* címen jelent meg ezután. Ezeknél a hírlapoknál bizonyos folyamatosság, tartalmi és stílári hasonlóság érzékelhető.

A Nagyszebenben Martin Hochmeister által nyomtatott *Siebenbürger Zeitung* (1784–1787) később *Der Kriegsbote* címen (1788–1791), majd 1792-től 1862-ig *Der Siebenbürger Boteként* jelent meg, és az erdélyi százsok igényeit elégítette ki.

A jakobinus mozgalom leverése után, az üldöztetések következtében a magyar írók hangja elhalkul, a szigorú cenzúra-rendeletek miatt kerülnek a politikai témákat. A sajtóban a hangsúly kevésbé veszélyes területekre tevődik át, így a kimondottan tudományos folyóiratok kerülnek előtérbe. Az újraéledő folyóirat-irodalomban ismét a német lapoknak jut úttörő szerep, a háttérben megint egy kiváló szerkesztő-személyiség, a pesti egyetem esztétika professzora, Schedius Lajos (1768–1847) áll. A pesti *Neuer Courier*. . . melléklapjaként adta ki kritikai referáló lapját a *Literarischer Anzeiger für Ungern*t (1798–1799) a jénei *Allgemeine Literatur-Zeitung* példáját követve, később pedig a *Kritischer Anzeiger der neuesten Literatur*t (1804). Ezek a folyóiratok könyvismertetéseket, híreket, kisebb közleményeket hoztak, az első magyar írók és tudósok műveiről és terveiről referáltak, a második új németországi kiadványokról tudósított. Schedius legfontosabb lapja a *Zeitschrift von und für Ungern zur Beförderung der vaterländischen Geschichte, Erdkunde und Literatur* (1802–1804) volt. Schedius azt a feladatot tűzte ki maga elé, hogy Magyarországról hiteles és helyes ismereteket közvetítsen, a külföldet informálja a magyar tudomány eredményeiről és kapcsolatot tartson a külföldi tudományos élettel. Lapjának érdeme, hogy utat tört az utána következő magyar nyelvű folyóiratok számára. Erdélyben ugyanekkor szintén fontos tudományos folyóirat jelent meg, a *Siebenbürgische Quartalschrift* (1790–1801), mely az erdélyi százság szellemi életével foglalkozott.

A magyarországi német nyelvű sajtó következő korszaka az 1810/20-as évektől kezdődik. Ettől kezdve a tudományos sajtó visszaszorul, fontosabbak lesznek a napilapok, a regionális sajtó, a 30-as évektől pedig a szépirodalmi divatlapok, melyekben a biedermeier stílus jelenléte dominál. „A XIX. század első fele a hazai német irodalom történetében a virágzás és a hanyatlás korszaka” — írja igen kifejezően Pukánszky Béla, s ez a megállapítás igaz a hazai német sajtóra is. A magyarság haladó erőinek mindinkább felerősödő nemzeti követelései a németiséget válaszút elé állították: vagy feladja identitását és asszimilálódik, vagy csatlakozik a magyarság törekvéseihez, de úgy, hogy közben megőrzi és ápolja saját hagyományait. A magyarországi németek közül sokan felismerték az őket a magyarsággal összekötő közös érdekeket. A németül író, de magyarul érző, „hungarus patrióta” tudatú német írónemzedék fontos szerepet vállalt magára, erősítette a német — magyar kulturális és irodalmi kapcsolatokat és képviselte Magyarország érdekeit külföldön.

Az osztrák és magyar írók együttműködésére az egyik legjobb példa a *Pannonia* (Ein vaterländisches Erholungsblatt für Freunde des Schönen, Guten und Wahren) című lap, amely 1819 és 1822 között jelent meg Pesten, hetente kétszer. Szerkesztője a cenzúrával számtalanszor összeütközésbe kerülő gróf Festetics Károly Albert volt. A *Pannonia* elsősorban szépirodalmi lap volt, de értekezéseket is közölt.

Az *Iris* (Zeitschrift für Wissen, Kunst und Leben) volt az a másik folyóirat, mely a *Pannonia* mellett az átmenetet képezte a tudományos-irodalmi lapoktól a későbbi szépirodalmi divatlapok felé. Az 1825 és 1828 között megjelenő *Iris*, amit Rosenthal Sámuel és Stielly Károly vezettek, számos olyan neves munkatárssal bírt, mint pl. Anastasius Grün, Ernst von Feuchtersleben, Johann Gabriel Seidl és Ludwig August Frankl. Magyar részről olyan kétnyelvű írók publikáltak benne mint gróf Mailáth János, Hugó Károly és Toldy Ferenc. Az *Iris* és a *Pannonia* egyik legfontosabb célkitűzése volt a magyar irodalom népszerűsítése német fordításban.

A kor legszínvonalasabb szépirodalmi lapja a *Der Spiegel* (Zeitschrift für Literatur, Kunst, Eleganz und Mode) (1828 — 1852) volt melléklapjával, a *Der Schmetterlinggel* (1836 — 1848) együtt. Szerkesztője 1818 és 1841 között Wiesen Ferenc, 1841 és 1848 között Rosenthal Sámuel, 1848-tól pedig Saphir Zsigmond volt. A *Spiegel* új laptípust honosított meg nálunk, a szépirodalmi divatlapok első hazai képviselője volt. Irodalmi közleményeire (versek, kisebb elbeszélések, novellák) több irodalmi irányzat együttes jelenléte volt jellemző. A többséget természetesen a korabeli olvasók igényeit kielégítő romantikus, valamint főleg osztrák biedermeier költők (Betty Paoli, Ignaz Franz Castelli, J. Karl Hickel) versei alkották. A *Spiegel* nagy érdeme, hogy megismertette a magyar olvasóközönséget a Junges Deutschland képviselőivel (Heine, Laube, Gutzkow) és a 48-as forradalom olyan költőivel, mint Herwegh és Freiligrath. A lap német, osztrák és magyarországi színházakban játszott darabok színikritikáit is rendszeresen hozta. Munkatársai közé tartozott többek között Romy Károly György, Frankenburg Adolf és Falk Miksa.

Sok hasonlóságot mutat a *Der Spiegellel* a *Der Ungar* című irodalmi napilap. Az 1842 és 1848 között megjelenő újság alapítója Klein Hermann volt. A magyarul érző, de németül beszélő polgár álláspontját nyomatékosította a lap alcíme is: „Zeitschriftliches Organ für ungarische Interessen, Kunst, Eleganz, Literatur und Mode”. Az *Ungar* a magyar érdekek és a magyar irodalom képviselőjét tűzte ki céljául, valamint azt, hogy a külföldet objektíven tájékoztassa Magyarországgal kapcsolatban. Dolgozott a lap számára pl. Falk Miksa és Saphir Zsigmond, az *Ungarban* sok magyar mű fordítása látott napvilágot.

Magyarpárti lap volt az 1839 és 1845 között megjelenő *Pesther Tageblatt* (Zeitschriftliches Organ für Wissen, Kunst und Leben). Az újságot Heckenast Gusztáv nyomtatta és Saphir Zsigmond szerkesztette. A *Pesther Tageblatt* publicisztikája alapján egyértelműen radikális változásokat követelők oldalán állt. Irodalmi célkitűzése pedig egyebek mellett az volt, hogy az olvasóközönségnek abban a részében, amely csak német irodalmat olvasott, felkeltse az érdeklődést a német fordításban közölt magyar szerzők iránt. A *Pesther Tageblattot* és a kétnyelvű írókat azonban — sajnos számos magyar író részéről — támadások érték, azzal vádolták őket, hogy magatartásuk nem a nemzeti ügy fejlődését szolgálja, hanem annak egyik fő gátja.

A *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* (korábban: *Ofner und Pester Zeitung*) melléklapja, a *Ge-meinnützige Blätter* (1811–1845) és a Glatz Eduárd szerkesztésében hetente négyszer megjelenő *Pester Zeitung* (1845–1849) a kormánypolitikát támogatták. A lap úgy jött létre, hogy Heckenast és Landerer könyvkiadó- és nyomdatulajdonosoknak sikerült a *Pesther Tageblatt* szerkesztőségéből Saphirt eltávolíttatni és a politikai rovattal kezésszített újságot *Pester Zeitung* címen kiadni.

Mivel Németországban a magyar nemzeti törekvéseket többfelől támadások érték, a lipcsei Otto Wigand könyvkiadó egy olyan folyóirat, a *Vierteljahresschrift aus und für Ungarn* kiadását há-tározta el, amely a magyarországi érdekek németországi képviselőjére volt hivatott. A lap szer-kesztője, Henszlmann Imre Kossuth, Trefort Ágoston és Pulszky Ferenc számos publicisztikáját közölte.

A 19. század első felében a helyi lapok, a kassai és aradi „Kundschaftsblatt”-ok, valamint a *Temesvarer Wochenblatt* (1840–1849) elsősorban helyi érdeklődésre számot tartó híreket hoztak, bár utóbbi kulturaközvetítő szerepet is felvállalt. Jelentősebb volt még a *Preßburger Zeitung* 1837 és 1849 között megjelenő melléklapja, a *Pannonia*, amely azonban nem érte el a *Spiegel* színvo-nalát. Színvonalasak voltak viszont az erdélyi szász folyóiratok, a *Siebenbürgische Provinzialblätter* (1805–1824) és az *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* (1841-től kezdve jelent meg váltakozva Szebenben és Brassóban), amelyek főleg szász kultúrtörténeti témákat dolgoztak fel.

Az 1840-es években a magyarországi német nyelvű sajtó modernné és aktuálisná vált. Új szelle-met hoztak a bécsi, cseh és morva lapokból kiszorított zsidó újságírók, akik a haladó eszmék iránt rendkívül nyitottak voltak. Összefoglalólag elmondható tehát, hogy a német nyelvű lapoknak része volt az 1848-as forradalom publicisztikai előkészítésében.

1848-ban a sajtószabadság árama a német nyelvű sajtót is magával ragadta, számos rövid életű lap keletkezett mint pl. a *Der wahre Ungar*, *Der Patriot*, *Morgenröthe*, *Die Opposition*, *Das junge Ungarn*. Ezeket a radikális lapokat vagy már 1848-ban, vagy 1849 folyamán beszüntették, adatok némelyiknek csak a létezéséről állnak rendelkezésre, példányaik nem maradtak fenn. A *Pester Zeitung* március 15. után hirtelen irányt váltott, de a szabadságharc leverését követően újra a bécsi kormány szolgálatába állt.

A Bach-rendszer mindent elkövetett, hogy a magyar nemzeti törekvéseket elfojtsa, a neoabszolu-tizmus a kulturális fejlődés stagnálásához vezetett. A magyarországi sajtó egészét tekintve a lapok számának visszaesése volt általánosan jellemző. A német lapok közül 1848/49-et csak a *Spiegel*, a *Pester Zeitung*, a *Preßburger Zeitung* és a *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* éltek túl.

1853-ban kapta meg a megjelenéshez szükséges engedélyt az az újság, amely aztán a legje-lentősebb és legolvasottabb magyarországi német lap lett egészen 1944-ig. Az 1854-től a *Pester Lloyd* kereskedelmi társaság kiadásában megjelenő *Pester Lloyd* feladata volt, hogy többek között a pénzügyi egyéb hírei mellett e szervezet működéséről tudósítson. Az 1854-től 1867-ig Weisz Já-nos és Rothfeld Sámuel szerkesztésében megjelenő lap kereskedelmi, politikai és kulturális híreket közölt.

A kiegyezés után az 1848-as sajtótörvény újbóli életbe lépésével a magyar sajtó szabaddá vált és hatalmas fejlődésen ment keresztül. A német nyelvű sajtó a hazai németség további asszimi-lációjának következtében jelentőségéből némileg veszített. Ugyanakkor a gazdasági fellendülés a század végén, valamint a még mindig meglévő tömeges igény számbelileg több és sokféle típusú német lap létrejöttét tette lehetővé. A német nyelvű lapok három nagy területet hálózta be: az első csoportot a politikai hírlapok, az általános érdeklődésre számot tartó fővárosi, valamint a helyi érdekeket kiszolgáló vidéki lapok képezték. A következő csoportba tartoztak a tisztán tudományos folyóiratok, a harmadikba pedig a különböző szakterületek szaklapjai. Említést kell tennünk még a számos német nyelvű iskolai és egyházi lapról, melyek elsősorban a nemzetiségek identitásának megtartásában játszottak szerepet.

1867-ben állt a *Pester Lloyd* élére a kiváló publicista Falk Miksa, aki eddig Bécsben a *Wanderer* főmunkatársa és számos magyar hírlap közkezdvelt levelezője volt. Falk szerkesztősége idején vált a

Pester Lloyd a magyar liberalizmus egyik vezető orgánumává. A *Pester Lloyd* egyike azon lapoknak, amelyeknek célkitűzése kettős volt: egyfelől a Magyarországon németül olvasók számára íródott, másrészt a külföldi számára kívánt Magyarországról objektív információkkal szolgálni. Falk halála után 1908-ban a *Pester Lloyd* szerkesztését Singer Zsigmond és Veigelsberg Leó vették át. Singer szerkesztősége alatt a lap formájában és tartalmában a nyugat-európai sajtó mintájára átalakult. Különösen külpolitikai tekintetben volt a *Pester Lloyd* mérvadó. 1913-tól a nagy újságírói tapasztalatokkal rendelkező Vészi József lett a *Pester Lloyd* főszerkesztője. Egyedül a *Pester Lloyd*nak, melynek olvasótábora túlnyomórészt a nagypolgárság és az értelmiség köréből került ki, sikerült a magyarországi német lapok közül külföldön is olvasottságra szert tennie. A többi német lap országos ismertségre ugyan számíthatott, de nem jelentett ilyen téren konkurrenciát. Ezek közül a legfontosabbak: a *Neues Pester Journal* (1872–1925), mely a kispolgárság által olvasott orgánumok közé tartozott és az 1877-ben alapított szintén liberális beállítottságú *Neues Politisches Volksblatt*, mely 1940-es megszűnéséig az olcsó néplapok egyike volt.

A jelentős német anyanyelvű lakossággal bíró területeken, ill. városokban a helyi olvasóközönység igényeit kielégítő lapokat járatták. Sok helyen egyszerre több német nyelvű lap is meg tudott élni, gyakran egymással szembenálló politikai irányvonalat követve. Például Sopronban párhuzamosan jelent meg a kormánypárti *Oedenburger Zeitung* (1875–1944), a konzervatív keresztény polgárság lapja, a radikális politikát követő *Radikal* (1900–1913) és a *Westungarisches Volksblatt* (1894–1918) című olcsó néplap. Egy másik példa Pozsony, az egyidejűleg létező *Preßburger Zeitung* (1872–1918) és a *Westungarische Grenzboten* (1872–1918). Pécs német nyelvű lapja az 1869 és 1906 között megszakításokkal megjelenő *Fünfkirchner Zeitung* volt. Az erdélyi szászok központjában, Nagyszébenben, 1792 és 1862 között megjelenő *Siebenbürger Bote* 1863-tól 1918-ig *Hermannstädter Zeitung* címen került kiadásra. Az 1837 és 1849 között Brassóban kiadott *Siebenbürger Wochenblatt* utóda a *Kronstädter Zeitung* lett, amely hosszú fennállása alatt (1944-ig jelent meg) a Gött család tulajdonában volt, illetve amelyet részben a család tagjai szerkesztettek. A bánáti svábok jelentős orgánuma az 1852-től megszakításokkal 1949-ig megjelenő *Temesvárer Zeitung* volt. A Bácska hosszú életű hetilapjai közé tartoztak a *Bács-Bodrogher Presse* (1856–1912), a *Groß-Becskereker Wochenblatt* (1851–1916) és a *Werschazer Gebirgsbote* (1857–1919). Sikeres vállalkozás volt Kőszegen a *Günser Zeitung* (1883–1938) és a *Günser Anzeiger* (1889-től megszakításokkal 1938-ig), Kassán a *Kaschauer Zeitung* (1872–1914), valamint Aradon az *Arader Zeitung* (1852–1918).

Az egyes tudományágak folyóiratai a nemzetközi kapcsolatokat ápolták, és arra voltak hivatottak, hogy a magyar tudományos élet nyelvi elszigeteltségét mérsékeljék. Hosszabb életű folyóiratok voltak például a *Pester Medizinisch-Chirurgische Presse* (1861–1918) és az *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn* (1887–1907). Részletesebben kívánunk foglalkozni a kultúr- és irodalomtörténeti, illetve magyarságtudományi folyóiratokkal. A Hunfalvy Pál által 1877-ben alapított *Literarische Berichte aus Ungarn* című negyedéves folyóirat elsősorban a Magyar Tudományos Akadémia tevékenységéről tudósított. Cikkei magyarul már megjelent munkák fordításai voltak. 1881-ben *Ungarische Revue* címen havi lappá alakították, Heinrich Gusztáv, a magyarországi germanisztika megalapítója a szerkesztést a harmadik évfolyamtól vette át. Az *Ungarische Revue* 1895-ben szűnt meg. Jelentősebb volt a szintén Heinrich Gusztáv vezette *Ungarische Rundschau*. A folyóiratot azzal a céllal hozták létre, hogy a külföldet a magyar tudományos és társadalmi törekvésekről informálják. Az 1916-ig megjelenő és kiválóan szerkesztett lap számos fiatal germanista munkatársat vonzott, publikált benne Gragger Róbert, Thienemann Tivadar és Túróczi-Trostler József. 1916-tól Gragger a berlini egyetemen megalakított Magyar Intézet professzora lett. Itt alapította meg 1921-ben az *Ungarische Jahrbücher* című folyóiratot, melyben a legkülönbözőbb tudományterületekről közöltek igen színvonalas tanulmányokat és könyvismertetéseket. A később Gragger utóda, Farkas Gyula professzor által szerkesztett folyóirat 1943-ig jelent meg Berlinben. Változó címek alatt látott napvilágot a *Deutsch-ungarische Heimatblätter*. Először e címen Bleyer Jakab szerkesztésében 1929-től 1935-ig, azután *Neue Heimatblätter* címen, majd 1939 és 1943 között *Deutsche Forschungen in Ungarn*ként.

A 19. század közepétől kezdve egyre több kereskedelmi, pénzügyi és ipari szaklapot adtak ki, melyekre az idevándorolt német, vagy a német anyanyelvű hazai mesteremberek tarthattak igényt, s melyek a fejlettebb iparú, kereskedelmű Nyugatról közvetítettek ismereteket. Néhány címet szeretnénk a sokféleség érzékeltetéséül kiemelni a következőkben: *Allgemeine Technische Anzeiger für Ungarn* (1897–1906), *Bauunternehmer und Lieferant* (megszakításokkal 1882-től 1919-ig), *Ungarische Bauzeitung* (1896–1914) (előbb *Bauzeitung für Ungarn* néven 1876–1896). A később induló ilyen jellegű szaklapoknál a kétnyelvűség már a fokozatos elmagyarosodás jele. Például: *Ungarische Botanische Blätter — Magyar Botanikai Lapok* (1902–1918), *Ungarische Bergwerkzeitung — Magyar Bánya-Újság* (megszakításokkal 1912–1918), *Ungarische Bäcker-Zeitung — Magyar Sütők Lapja* (1903-tól megszakításokkal 1938-ig). A nyomdászok máig is létező szaklapjának, a *Typographiának* pedig 1885 és 1919 között *Gutenberg* címen volt német nyelvű melléklete. Az érdeklődés ezek iránt a lapok iránt fokozatosan csökkent, számuk már az első világháború előtt is egyre fogyott, a háború után pedig szinte mind meg is szűntek.

A háború a Monarchia felbomlását vonta maga után. Az 1920. június 4-ei trianoni döntés következtében Magyarország területének csaknem 2/3-át elveszítette, közötté a Felvidék, Erdély, Bácska, Bánát németlakta vidékeit. Mivel a kötelezpéldány-beszolgáltatás az elcsatolt területekről megszűnt, így 1920-ban állapítható meg a magyarországi német nyelvű sajtó utolsó korszakának kezdete. A német nyelvű sajtó összezsugorodásának ezenkívül oka volt még a katasztrofális gazdasági helyzet, amely a háború után nagyon sok lap megszűnéséhez vezetett.

A budapesti német újságok közül csak a *Neues Pester Journal*, a *Neues Politisches Volksblatt* és a *Pester Lloyd* maradtak fenn. 1921-től 1935-ig Budapesten megjelenő képes hetilap volt a *Sonntagsblatt*. A mai Magyarország területén az *Oedenburger Zeitung* és a *Günser Zeitung* folytatta megjelenését, a két világháború között ezenkívül még Bonyhádon létezett német nyelvű sajtó, *Bauernbund* címen (1909–1921). A háborús években alakult, csak néhány évet megélő, politikai propagandát folytató lapokról nem kívánunk itt szólni.

A *Pester Lloyd* 1928-ban, Vészi szerkesztősége idején ünnepelte fennállásának 75 éves évfordulóját. Vészinek származási okokból 1937-ben meg kellett válnia a szerkesztőségtől. 1937 és 1944 között Ottlik György volt a lap főszerkesztője. A *Pester Lloyd* 1939 után is igyekezett hű maradni hagyományaihoz, pártokon felül állását, semlegességét megőrizni. Utolsó száma 1944. december 24-én jelent meg.

A háború után a német nyelvű sajtó szerepe a magyarországi németek szövetsége hivatalos kiadványain kívül néhány, az idegenforgalmat, illetve a nyelvgyakorlást szolgáló lapra korlátozódott.

RÓZSA MÁRIA